

keppelstok

Inhoud van dit nummer:

- 4 DE KERK(EN) VAN BRUNOONS
DOKKUM
- 31 STICHTINGSNIEUWS
- 32 VAN DE EXCURSIECOMMISSIE

Fulda, Dom en St. Michaëlskerk

FOTO OMSLAG:

Dokkum, abdijkerk en parochiekerk op de Robles-kaart ±1572 tijdens de Waalse furie

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Van de Redactie

“**Ploegen op terpen** is slecht voor archeologische bronnen”, zo lezen we in het verslag over Dongeradeel in de Archeologische Kroniek van Fryslân over 2003.¹

“Vondsten in de bouwvoor zijn immers kwetsbaar voor groundbewerkingen en chemische processen”. Zouden dieper gelegen relictten veiliger zijn voor moderne ingrepen? Terpen, of misschien een passender benaming: wierden, zijn de vaak miskende en misbruikte schatkamers van de Friese geschiedenis. Gelukkig richtte sinds de jaren negentig het archeologisch B.O.M. projekt zich op de Friese terpen: bescherming op maat.

Al spoedig na de gewelddadige dood in 754 van de H. Bonifatius, korbisschop Eoban en de andere metgezellen werd tot hun nagedachtenis naast de bewoningsterp een tumulus, grafterp, opgeworpen, waarin 28 van de 52 gezellen een laatste rustplaats vonden. In de loop van de tijd zouden beide terpen uitgroeien tot de huidige stadsterp van Dokkum. Daarop verrezen naast en na elkaar twee kerken. Eens was de Markt kerkhof - - - .

De eerste kerk ten Oosten van het Vlie is begonnen als missiepost van Willehad en bedoeld als memoriekerk voor Bonifatius. Er zouden achtereenvolgens drie houten kerken hebben gestaan met een onderkomen voor de dienstdoende, in een gemeenschap levende, wereldlijke (seculiere) geestelijken. Zo'n convent, later kapittel van kanunniken genoemd, leefde naar minder strenge regels dan kloosterlingen.

Misschien nog ruim voor het jaar 1000 of kort erna kwam er een éénbeukig tufstenen zaalkerkje voor in de plaats. Dit is in de dertiende eeuw herbouwd met gele kloostermoppen en een mozaïekvloer op het koor. Omstreeks 1420 werd deze aan Sint Maarten gewijde kerk op haar beurt weer vervangen door een kerk met een overwelfd koor. In de tachtiger jaren van de zestiende eeuw, dus met de Reformatie, werd deze uitgebreid met een noordbeuk van de afbraakstenen van een andere kerk.

Ernaast was n.l. in de loop van de elfde eeuw een tufstenen kruisbasiliek gebouwd, naar men tegenwoordig aanneemt als eigen kerk voor het kapittel van de gedachteniskerk. Sedert ± 1170 leefde dat naar strengere kloosterregels, als reguliere kanunniken. Het kapittel, totnogtoe a.h.w. geliëerd aan dat van de Utrechtse Salvatorkerk, was nu verzelfstandigd.

Mogelijk eind twaalfde eeuw werd het koor aan deze munitsterkerk, die inmiddels was voorzien van een toren of een westwerk, met gele baksteen uitgebouwd tot een abdijkerk voor de Praemonstratenzer Orde der Norbertijnen (Witheren) en werd de toren ook van baksteen herbouwd. Deze monniken wijdden zich aan het plechtig koorgebed. De geneeskragtige bron (fons) of wensput en het legendarische schijngraf van Bonifatius (tumba of sepulcrum) trokken veel pelgrims aan.

En zo was de oorspronkelijke kerk louter parochiekerk geworden, gewijd aan Sint Maarten, “mantelzorger” in de ware zin, naast de aan Bonifatius gewijde abdijkerk. De Reformatie maakte na 1580 korte metten met deze in 1572 bij de Spaanse verovering door Caspar de Robles toch al zwaar beschadigde kerk. En zo was de parochiekerk, ooit “de stads cleijne kercke”, nu de “Grote Kerk” geworden.

De alleenstaande, naar schatting 60 m. hoge abdijsoren, “eeuwenlang de trots van Dokkum”, heeft het als “toerwiddo” nog tot 1832 uitgehouden.

Dr. Herrius Halbertsma, de archeoloog van R.O.B. die in 1954 de wetenschappelijk opgravingen op de Markt leidde en in 1965-1967 die in de “Grote Kerk”, betreurde met die karakterisering van de toren de tweevoudige afbraak. Zijn grote verdiensten voor de stadsarcheologie en kerkopgravingen, ook in Fryslân, zouden zeker in Dokkum op zichtbare wijze in herinnering moeten blijven! Voor de bouw van de kapittelkerk was hij bij zijn onderzoek niet verder gekomen dan op zijn vroegst eind elfde eeuw.² Immers, zo was zijn redenering, pas toen was het

gedaan met het gezag van de verre graven van Brunswijk, de Brunonen, die als gouwgraven in Fryslân de keizer vertegenwoordigden (1027-1086). Toen was in successie de bisschop van Utrecht door de keizer beleend met de grafelijke macht over Westergo en Oostergo.

De godsdiensthistoricus **Dr. Kees Kuiken** daarentegen komt met nieuwe inzichten over de bouwheer van de kapittelkerk, de Utrechtse bisschop Bernold, Sint Bernulphus (1027-1054). Een vroegere datering van de bouw ligt derhalve voor de hand, de eerste helft elfde eeuw, dus ten tijde van de Brunonen. Een zekere wedijver tussen beide leenmannen van de keizer, graaf en bisschop, zal aan die bouw trouwens niet vreemd zijn geweest. Ook de “filiatie”, verwantschap, van de abdijkerk met andere kerken en een vergelijking van sarcofagen en grafkelders ondersteunen zijn betoog. Ook volgt hij anderen in de opvatting, afwijkend van die van Halbertsma, over de plaats van het legendarische en nooit teruggevonden schijngraf, niet in de gedachteniskerk maar in de abdijkerk.

Aan zorgvuldig omgaan met bodemarchief en gidsfossielen heeft het in onze bouwzuchtige steden nogal eens ontbroken, ook in Dokkum. De archeologische opgravingen in het Bonifatiusjaar 1954 bij de fundamenten van het koor van de abdijkerk hadden veel van wetenschappelijk belang aan het licht gebracht. Daarbij moesten echter eventuele restanten van de koorsluiting, onder de bestaande bebouwing, onbereikbaar en onaangeroerd blijven. De “Grote Kerk”, bij een onherstelbare negentiende-eeuwse restauratie reeds ontdaan van haar koorgewelven en arkade, volgde in de jaren 1964 – 1968 met een zeer omvangrijke restauratie en uitgebreid bodemonderzoek. Beide opgravingen hadden in 1984 een voorbeeldfunctie kunnen hebben bij de hardhandige en respectloze egalisering van de Markt, onder druk van andere belangen en vergoelijkend “noodopgraving” genoemd. Deze vond plaats zonder vlaksgewijs archeologisch onderzoek, hoogstens met een oogje in het zeil door archeologen, archeologisch rijksmonument ten

spijt. De toevallige ontdekking van de z.g.n. Bonifatiusput was daarbij het enige pluspunt.

De nieuwe Monumentenwet, uitvloeisel van het Verdrag van Malta, stelt een archeologisch onderzoek als geïntegreerd onderdeel van bouw- en aanlegplannen verplicht. “De vele diverse belangen die afgewogen moeten worden bij de ruimtelijke inrichting nopen ook de archeologie zich schrap te zetten om zijn belang behartigd te zien”, aldus nog zeer onlangs de stadsarcheoloog van Leiden.³ Dit zou een rem moeten zetten op al te drieste bouwplannen, ook op de Markt van Dokkum. Verder onderzoek naar de koorsluiting van de voormalige abdijkerk kan daarbij zeker niet worden verwaarloosd.

Bodemarchief kan slechts één maal geopend worden. Ondanks deze simpele waarheid blijft het voor de archeologen nog maar al te vaak: **ploegen op rotsen!**

NOTEN

- 1 *De Vrije Fries*, nr. 85, 2005, pag. 209.
- 2 zie ook: Drs. H. Halbertsma: “*Kerkopgravingen in Friesland*”, in: Publicatieband S.A.F.T. I, pag. 68-81.
- 3 *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jrg. 119, 2006, pag. 71.

Dokkum, gezicht vanuit Zuid-Westen 1792, door Friedrich Bernhard Werner

DE KERK(EN) VAN BRUNOONS DOKKUM

Dr. Kees Kuiken

Voor Loes
'Et kütt wie et kütt'

1. Inleiding: de zilveren eeuw van Dokkum

Het blijkt uit de *Geschiedenis van Dokkum* die in het Bonifatiusjaar 2004 verscheen: de elfde eeuw was voor Dokkum geen gouden, maar wel een zilveren eeuw. De markt- en havenplaats Dokkum was toen de voor- naamste muntplaats van Westerlauwers Friesland. De muntstempels die in Leeuwarden, Bolsward en Staveren werden gebruikt, zouden hier zijn vervaardigd. We kennen geen namen van muntmeesters, maar wel van de graven onder wie de muntslag viel. Hun namen: Brun(o) en Egbert, staan op de keerzijde van talloze Dokkumer zilverlingen die in heel Europa zijn teruggevonden. Deze graven en hun munten worden 'Brunonen' genoemd.¹

De naam Brun leeft in de eerste plaats voort in de stad Brunswijk (oudste vermelding: Bruneshvik (1031), in modern Duits: Braunschweig) aan de Oker in Oostfalen. Bij de bron van de Oker lagen rijke zilvermijnen. In het begin van de elfde eeuw werd zo de koningspalts in het nabije Goslar een voorname muntplaats. De historica Claudia Märkl schrijft zelfs: 'Het middeleeuwse Duitse rijk had [...] geen hoofdstad, maar Goslar was hard op weg er

één te worden.'² Aan het hoofd van het rijk stond vanaf 1024 het Salische vorstenhuis, nauw verwant met de Brunonen.

De Dokkumer munt bloeide, aan de opschriften van de zilverlingen te zien, onder Brun (de Jongere, ovl. 1057), zijn jongere broer Egbert (I, ovl. 1068) en diens zoon Egbert. Keizer Hendrik IV maakte in 1086 een einde aan de Brunoonse rechten in Oostergo, Westergo en IJsselgo omdat Egbert II in 1085 een opstand van de Saksische adel had georganiseerd.³ Dat Egbert zelf keizer wilde worden, is afgeleid uit een vervalsing van de Goslarse

Brunonen van Dokkum

Brun, tr. **Gisela** (ovl. 1043, zij tr. 3^e) **Koenraad II** (koning in 1024, keizer in 1027, ovl. Utrecht 1039)

Liudolf, tr. **Geertruid**

(ovl. 1038)

Hendrik III (keizer in 1046)

Hendrik IV (keizer in 1084)

Brun de Jongere

(ovl. 1057)

Egbert, tr. **Irmingard**

(ovl. 1068)

Hendrik V (keizer in 1111)

Egbert de Jongere (ovl. 1090)

Geertruid de Jongere (ovl. 1117)

Familieschema graven van Braunschweig en Salische keizers

munt die hij in zijn eigen palts te Brunswijk liet slaan.⁴ De meeste Brunoonse munten uit de Friese graafschappen (behalve Staveren, Hunzego en Fivelgo) zijn van een andere stijl. Typerend is vrijwel steeds de naam van de graaf in een balk over de volle breedte van de keerzijde en de naam van de muntplaats als randschrift.

2. De Brunonen als kerkstichters

Wilde een rijksgraaf in de elfde eeuw meetellen, dan behoorde zijn familie een eigen kerk en liefst een klooster op zijn naam te hebben. De Westfriese graven uit het

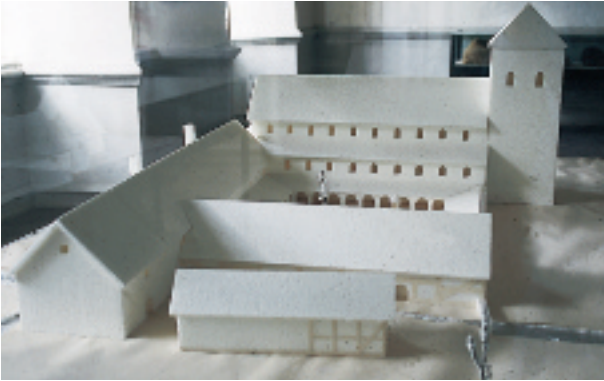

Braunschweig, armreliëhouder St. Blasius

Corvey, rijksabdij

Gerulfingse (“Hollandse”) huis bezaten al vóór het jaar 1000 zo’n familie klooster in Egmond. De Egmondse abdij diende niet alleen als vaste begraafplaats voor de stichters (zoals de Nieuwe Kerk in Delft voor ons huidige koningshuis), maar ook als memorieplaats: een plek waar regelmatig voor hen werd gebeden. Bij sommige vieringen in Egmond werd zelfs de hele stamreeks van de graven voorgedragen.⁵ In Brunswijk was graaf Liudolf in 1031 betrokken bij de oudste bekende kerkstichting: de St. Magnuskerk. Ook in Friesland, waar Liudolf omstreeks die tijd gowgraaf was, waren kerken aan deze heilige gewijd. Liudolfs gemalin Geertruid, de moeder van de graven Brun de

Corvey, maquette oud klooster

Jongere en Egbert I, was de stichtster van een kapittelkerk in het hart van Brunswijk: de palts Dankwarderode. Egbert I of II en Geertruids kleindochter Geertruid de Jongere (ovl. 1117) stichtten eveneens kerken in Brunswijk. De Dom op Dankwarderode was hun voornaamste grafkerk. Daar werd in 1668 in de grafkelder van de Brunswijker hertogen de zandstenen grafkist ('sarcofaag') van Geertruid de Oudere gevonden.⁶

2.1. Noodhelpers

Zoals wel meer Saksische gravenfamilies hadden de Brunonen een voorliefde voor zogeheten 'noodhelpers': heiligen die bij rampen en ziekten worden aangeropen.⁷ In Brunswijk waren kerken gewijd aan de noodhelpers Magnus (1031), Blasius (vóór 1036), Cyriacus (vóór 1079) en Egidius (1115). De kerk op Dankwarderode verwierf nog tijdens het leven van de stichtster een armrelik van de H. Blasius. De H. Cyriacus, aan wie graaf Egbert I of II een kerk liet wijden, komt als kerkpatroon al in 961 in Oostfalen voor. De stichter van de abdij van Gernrode, markgraaf Gero (ovl. 965), kreeg in Rome een armrelik van deze heilige toen hij zijn klooster aan de paus overdroeg.⁸ Iets soortgelijks gebeurde bij één van de oudste kloosters in de Saksische landen: de rijksabdij van Corvey. Deze was in eerste aanleg aan de H. Stefanus gewijd. In 836 kreeg Corvey de beschikking over relieken van de

H. Vitus. Daarna werd het een voornaam bedevaartsoord en mede daardoor schatrijk. Pelgrims die hier genezing zochten, spekten niet alleen de kloosterkas maar schonken bovendien grote stukken grond aan de instelling. Op de oudste bekende Friese dochterkerk van dit klooster: de St. Vitus van Oldehove, komen we nog nader terug. De H. Egidius tenslotte, aan wie Geertruid de Jongere haar stichting wijdde, gold in de elfde eeuw als een typische adelsheilige. Uit de Dom te Brunswijk is een twaalfde-eeuws glas-in-loodraam bewaard met zijn beeltenis en die van de H. Blasius.⁹

2.2. Brunoons Dokkum

We weten dus vrij veel over de Brunoonse kerkstichtingen in Oostfalen. Hoe stond het daarmee in hun verre Friese graafschappen? Dokkum had in de Brunoonse tijd een tufstenen zaalkerkje dat onder meer als elitebegraafplaats diende. Dat blijkt uit de vondst van een zandstenen sarcofaag van het type dat in de Friese landen tussen 1000 en

Braunschweig, 12e-eeuwse St.-Blasiusdom en 20e-eeuwse "Burg Dankwarderode"

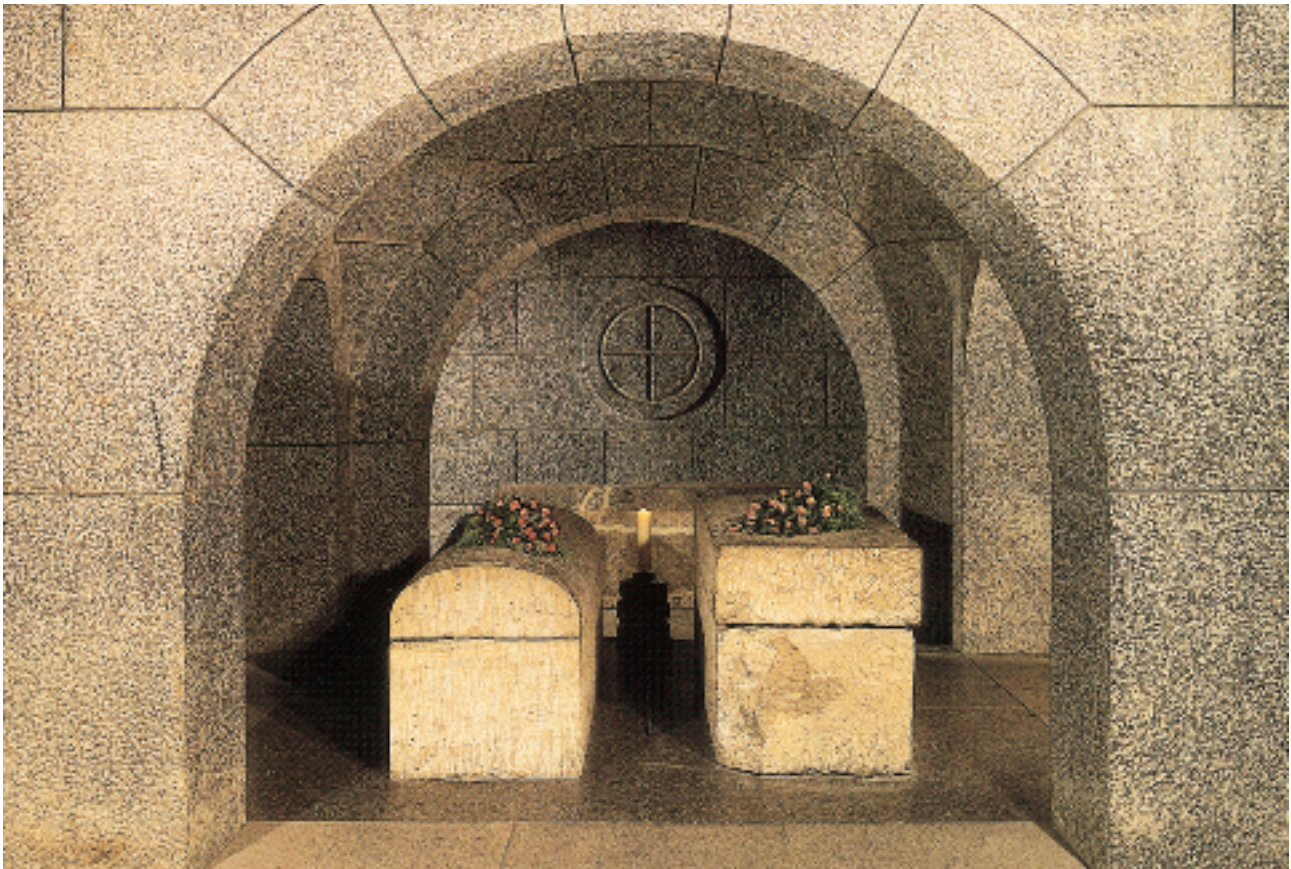

1200 in gebruik was.¹⁰ Al enkele eeuwen eerder werd hier in eiken kisten begraven. In de negende eeuw is sprake van een *'basilica nobilis'* in Dokkum, maar dat lijkt wat overdreven. Een basilica was in de late Oudheid een driebeukige troon- of rechtszaal met een hoog middenschip en lagere zijbeuken. In Dokkum is daarvan niets teruggevonden. De term *basilica* diende hier om een simpel missiekerkje mooier en vooral klassieker voor te stellen.¹¹

Wel verrees in de elfde eeuw pal ten noorden van het stenen zaalkerkje een forse éénbeukige kruiskerk (dus géén

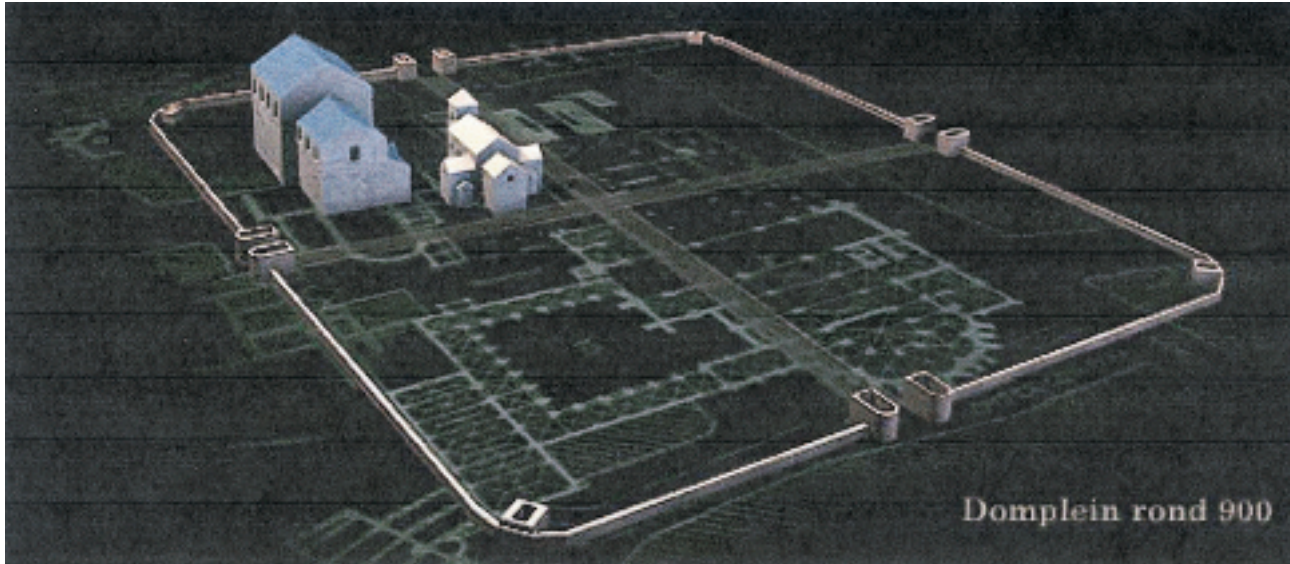
basiliek) die in de twaalfde eeuw de zetel werd van de St.-Bonifatiusproosdij; de latere 'abdijkerk' van Dokkum.

Tot nu toe is aangenomen dat de bouw van deze kapittelkerk een initiatief was van een Utrechtse bisschop kort nadat het bisdom in 1086 in plaats van Egbert II de grafelijke rechten in Friesland had verworven.¹² Ik hoop aannemelijk te maken dat de bouw al ruim vóór 1086 is begonnen en dat de abdijkerk dus het straatbeeld van Brunoons Dokkum heeft meebepaald. Daarna zal ik de datering van het oudere zaalkerkje opnieuw aan de orde stellen en ingaan op de middel-

Braunschweig, Stifftersgruft met sarcofagen Brunswijker hertogen

Utrecht, St. Salvator (links) en St. Maartensdom of H. Kruiskapel (rechts) binnen de muren van het oude Romeinse fort Utrecht omstreeks 900. Bij de Salvatorkerk zijn de latere uitbreidingen (dwarsschip, koor) getekend; op de voorgrond het koor (rechts) en de kruisgang (links) van de huidige Domkerk

eeuwse stenen elitegraven die in en om beide Dokkumer kerken zijn aangetroffen.

3. Dateringsmethoden

De datering van volmiddeleeuwse stenen kerken in Friesland blijft lastig. De analyse van houten bodenvondsten heeft daarentegen flinke vorderingen gemaakt. Zo zijn onder de oudste tufstenen Dokkumer kerk houten palen uit de tiende eeuw gevonden.¹³ Bij stenen gebouwen komen we veelal niet verder dan wat vuistregels. We dateren tufsteen vóór 1200 en baksteen daarna.¹⁴ Hoe groter de baksteen, hoe ouder de kerk. Stijlvergelijkingen op grond van louter opgegraven fundamenten zijn maar in een enkel geval mogelijk.¹⁵ Overigens liggen hier, net zoals bij 'taxaties' voor de onroerend-zaakbelasting, cirkelredeneringen op de loer. De kerk in Ditsum heet dan elfde-eeuws omdat hij lijkt op die in Ditsum, waarvan de datering weer op die van Ditsum berust. Dit geldt ook voor

'gidsfossielen' zoals resten aardewerk en stenen grafkisten, waarvan de vondstcontext bovendien soms onvoldoende is beschreven.

Een andere dateringsmethode is gericht op het determineren van 'families' van kerkgebouwen of -torens.

Deze 'formalistische methode' is niet onomstreden.¹⁶

Een derde benadering is de vergelijking van kerkpatrocinia: de heiligen aan wie (hoofd)altaren in kerken zijn gewijd. Deze methode om moeder- en dochterkerken te herkennen werkt alleen bij betrekkelijk zeldzame heiligennamen, dus niet bij iedere 'Jan-, Piet- en Klaaskerk'.

Voor algemene patrocinia zoals St. Magnus is ze minder bruikbaar. Op grond van bijkomend bewijs worden bijvoorbeeld de St.-Vituskerken in Leeuwarden en Stiens nu als moeder en dochter gezien.¹⁷

De 'iconografische methode' combineert de drie voorgaande, maar is alleen bruikbaar wanneer er nog gegevens over de versiering en de inrichting van de kerken bewaard zijn.

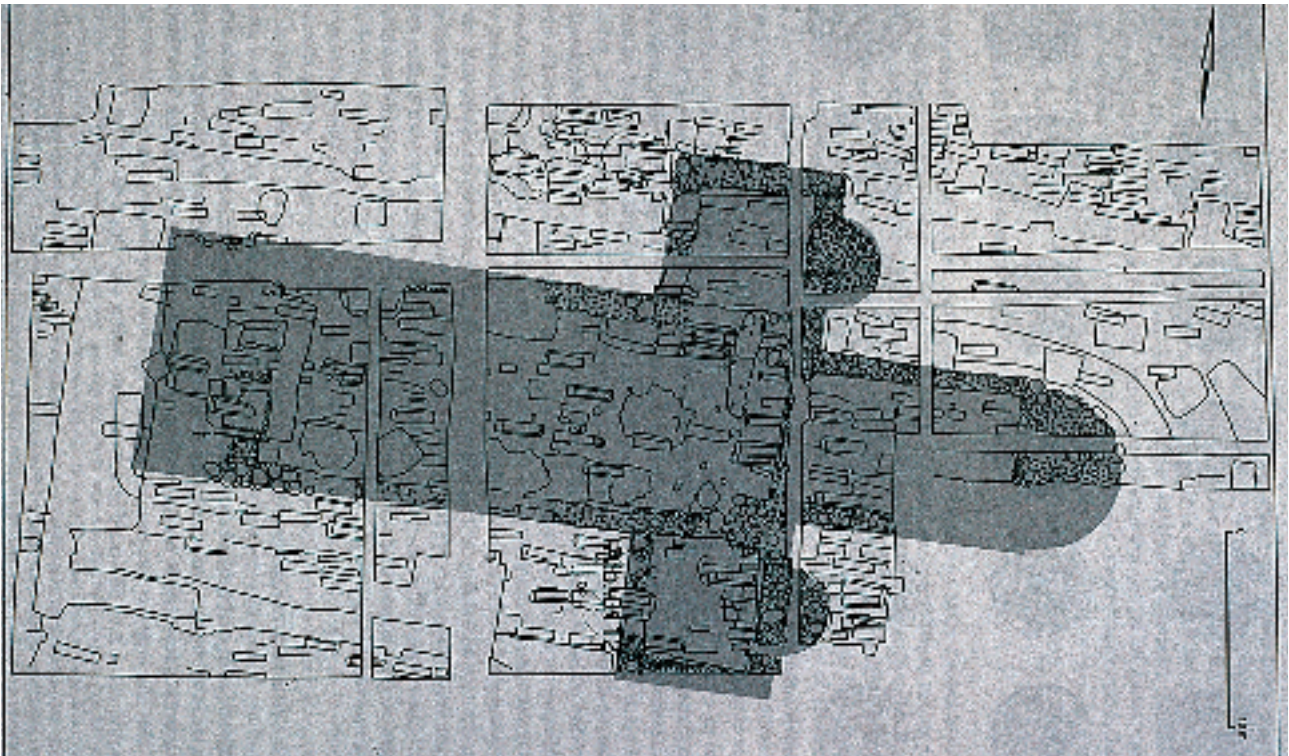
Zonder deze levert de methode volgens critici voornamelijk ‘archeologische luchtftietserij’ op.¹⁸

3.1. Bouwherenonderzoek

De archeoloog J.W. Boersma heeft niet lang geleden een vijfde dateringsmethode voor Noord-Nederlandse kerken voorgesteld: het bouwherenonderzoek. Het meest overtuigend is zijn datering van de Groninger St.-Walburgkapel. Die moet volgens eerdere analyses tussen 1075 en 1150 zijn gebouwd. Boersma maakt onder meer op grond van het patrocinium en de bijzondere vorm van de tufstenen kerk aannemelijk dat de bouwheer ervan een bisschop van Utrecht moet zijn geweest die een speciale band had met de in die tijd als ‘heilige van het hele rijk’ vereerde

Walburg. Bij dit profiel past één kandidaat bijzonder goed: bisschop Burchard die regeerde van 1100 tot 1112.¹⁹ Evenzo schrijft Boersma de bouw van de tufstenen Bonifatiuskerk te Vries in Drenthe toe aan de Utrechtse bisschop Boudewijn II (r. 1178-1196) omdat die de Bonifatiusverering hoog in zijn vaandel zou hebben. Als extra bewijs noemt hij de vondst van het jaartal 1197 (in Arabische cijfers!) in een baksteen in het koor van deze kerk.²⁰ Hier levert de bewijsvoering meer problemen op. De Bonifatiuscultus was in Utrecht ten tijde van Boudewijn II al lang over zijn hoogtepunt heen.

Een andere kerkenbouwer uit het tufstenen tijdperk had een veel duidelijker band met Bonifatius: bisschop Bernold (r. 1027-1054). Niet alleen doopte hij het

Leeuwarden, archeologische plattegrond St. Vitus, R.O.B.

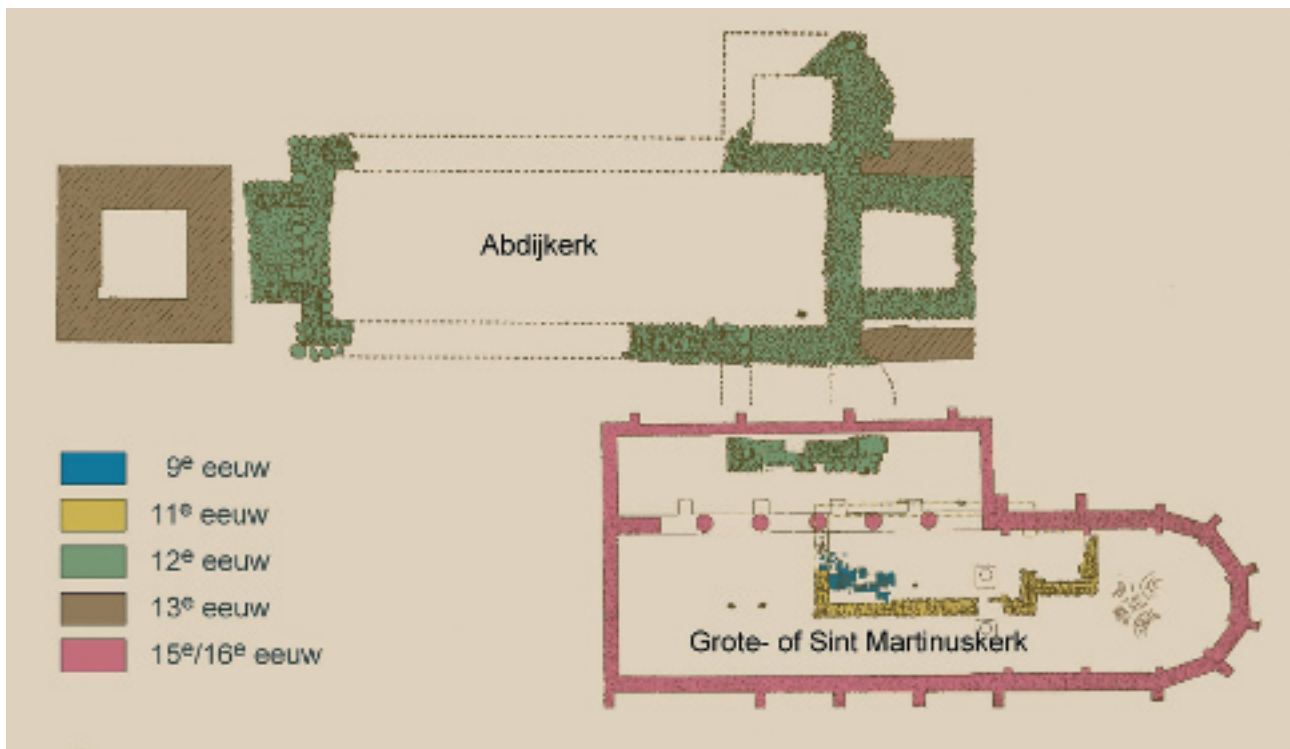
Utrechtse St.-Salvatorkapittel om tot St.-Bonifatiuskapittel: hij liet ook als enige munten slaan met de beeldenaar van deze heilige.²¹ Bernold is dan ook onze voornaamste kandidaat voor het bouwheerschap van tufstenen St.-Bonifatiuskerken – met name die te Dokkum.

4. Bisschop Bernold en het Noorden

Bisschop Bernold bezat behalve in Utrecht het muntrecht in Deventer en na 1040 ook in Groningen. Bonifatius is niet de enige heilige die zijn munten siert. St. Maarten, patroon van het bisdom Utrecht, staat bijvoorbeeld op een Utrechtse Bernoldmunt en St. Lebuïnus op een Bernoldmunt uit Deventer. De Bonifatiusmunt is geslagen

Munten van bisschop Bernold, geslagen te Groningen na 1040

Dokkum, archeologische plattegrond abdijkerk en parochiekerk, R.O.B.

14e-eeuws pelgrimsinsigne

in Groningen.²² St. Maarten behoeft geen nadere uitleg en Bernolds relatie met Deventer is ook duidelijk: hij was de bouwheer van de tufstenen St.-Maria- en Lebuïnuskerk (waar in de late Middeleeuwen de Grote Kerk omheen is gebouwd).²³ Een Bernoldmunt met Bonifatius uit de 'Martinistad' Groningen blijft echter opmerkelijk. Van een middeleeuwse Bonifatiusverering is daar niets bekend.²⁴ Ik zal twee mogelijke verklaringen bespreken. De eerste is dat Bernold een persoonlijke devotie voor Bonifatius koesterde en daarom iedere gelegenheid aangreep om hem te gedenken. Op 5 juni 1054 was het bijvoorbeeld driehonderd jaar geleden dat Bonifatius bij Dokkum stierf. Bernold overleed op 19 juli van hetzelfde jaar. Hij zou dan juist lang genoeg hebben geleefd om de jubileumviering mee te maken. Maar deze aanname is problematisch. Uit geen enkele bron blijkt dat er in de volle Middeleeuwen al een traditie van jubeljaren of heilige jaren bestond. Het heilig jaar werd in Rome bijvoorbeeld pas voor het eerst in 1300 gevierd. Wel luister-

Corvey, St. Vitus met de leeuw die zich aan zijn voeten neervlijde

den de norbertijnen van de Dokkumer abdij in de zestienste eeuw volgens de in Dokkum geboren geestelijke Cornelius Kempius de sterfdag van hun kerkpatroon iedere zeven jaar op met een vertoning van hun relikeschat aan de pelgrims: een schedelfragment, een benen kromstaf, een gouden miskelk, een kazuifel en een Grieks handschrift van Bonifatius zelf en botfragmenten van zijn gezellen. In de kerk zou ook een soort heilige bron of Bonifatius-wensput (*fons*) en een heiligengraf (*tumba of sepulcrum*) aanwezig zijn.²⁵

De tweede verklaring is meer politiek dan godsdienstig. Middeleeuwse bisschoppen waren 'kerkvorsten': niet alleen geestelijke leiders maar ook bekleed met wereldlijke macht. De naamswisseling van St. Salvator naar St. Bonifatius in Utrecht vond plaats tussen 1040 en 1048, toen Bernold ook zijn macht in het zogeheten Oversticht (Overijssel, Stellingwerf en Drenthe) vestigde. Dit ging onder meer ten koste van de rechtsmacht van de Brunoonse graven en van de invloed van de abdijen van Werden en Fulda, beide grootgrondbezitters in het noorden.²⁶

De Utrechtse 'Nordpolitik' (die door de Saliërs van harte werd gesteund) had krachtige symbolen nodig om de band tussen de moederkerk en de parochies in het noorden te versterken. Wat lag meer voor de hand dan de verering van de heilige martelaar Bonifatius als 'stichter' van de Utrechtse kerk nieuw leven in te blazen?

Eén en ander kwam in Utrecht tot uiting in de naamswijziging van de St.-Salvatorkerk die naast de St.-Maartensdom sinds onheugelijke tijden het hart van christelijk Nederland vormde.²⁷ Soortgelijke naamswisselingen hebben mogelijk ook in het noorden plaatsgevonden, in de eerste plaats bij de Bonifatiuskerk te Vries die volgens een vijftiende-eeuws leenregister in eerste aanleg aan God zelf en Maria was gewijd.²⁸ Zoals gezegd ontbreken berichten over een Bonifatiuspatrocinium in Groningen. Groningen staat ook niet tussen de plaatsen waar volgens de elfde-eeuwse, in Utrecht geschreven *Vita Tertia Bonifatii* relieken van Bonifatius werden vereerd (wel Utrecht, Fulda en Dokkum). Aangenomen wordt dat dit heiligenleven in opdracht van bisschop Bernold zelf is samengesteld.²⁹ Er bestond niettemin een zakelijke relatie tussen Groningen en het Utrechtse St.-Bonifatiuskapittel. In 1040 waren de inkomsten uit de Groninger goederen uitdrukkelijk toegewezen aan het kapittel van de Dom, maar ruim anderhalve eeuw later kwam aan de 'kanunniken van St. Bonifatius te Utrecht' één derde van de opbrengsten uit de Groninger munt en de rechtspraak toe.³⁰ Het is heel aannemelijk dat de woorden 'kanunniken van St. Bonifatius' teruggaan op een winstdeling die nog door bisschop Bernold zelf met de

Utrechtse kapittels is afgesproken. Vast staat tenslotte dat omstreeks 1200 het 'Bonifatius-effect' in Utrecht grotendeels was uitgewerkt. De Groninger Bonifatiusmunt is echter een tastbaar bewijs van de bijzondere verhoudingen die er in de elfde eeuw bestonden.

4.1. Bernold en Dokkum

Hoe lag de verhouding tussen bisschop Bernold en zijn tijdgenoot graaf Brun? Van ontmoetingen aan het keizerlijke hof is niets bekend en in een plaats als Dokkum hadden zij ieder hun eigen rechten en belangen. De bisschop kwam in beginsel eenmaal in de vier jaar recht spreken in kerkelijke zaken. De graaf of zijn vertegenwoordiger oefende de wereldlijke rechtspraak uit. Het bisdom genoot van oudsher een bijzonder voorrecht: al zijn bezittingen, zowel in Utrecht als daarbuiten, waren 'immuun'. Dat wilde zeggen dat de plaatselijke graaf er geen rechtsmacht had en dat zijn mannen er bij de uitoefening van hun functie niet zonder toestemming van de bisschop mochten komen. Vanaf 1040 werd de Utrechtse immuniteit door een reeks keizerlijke schenkingen, onder andere in en om Groningen, fors uitgebreid. Deze schenkingen beknotten niet alleen de Brunoonse rechtsmacht maar ook hun munt- en zilverprivilege. Bernold mocht na 1040 zelf munten slaan in Groningen. Uit een vondst in Rusland blijkt dat graaf Brun deze met zijn eigen naam liet overstempelen.³¹ Kinderachtig? Niet helemaal, want munten waren een belangrijk middel om het gezag van een vorst te etaleren. Vooral de Brunonen bouwden door hun muntslag een reputatie op die tot ver over de grenzen reikte. Overall in Europa was hun naam in zilveren hoofdletters te lezen. Een sterk merk, zouden we nu zeggen: iets te sterk naar de smaak van hun keizerlijke verwanten, de Saliërs.

Juist daarom breidden de Saliërs de wereldlijke macht van de Utrechtse kerk uit tot de grenzen van de Brunoonse graafschappen in Friesland. Binnen die graafschappen was meer Utrechts vlagvertoon eveneens gewenst. De uitbreiding van het Utrechtse bezit in Dokkum met een forse nieuwe kapittelkerk voor St. Bonifatius was daarom een goede greep.

Bedum, St. Walfriduskerk a.D. 2006

Zou het overigens kunnen dat graaf Brun inmiddels in het oude kerkje de dienst uitmaakte en er ook de pastoorskeuze aan zich had getrokken? Dit was in de elfde eeuw geen onbekend verschijnsel. Zo maakte de Gerulfingse graaf Dirk III zich meester van de parochiekerken te Vlaardingen, Oegstgeest, Voorhout, Velsen en Heiloo.³² Zulke berichten ontbreken echter over Dokkum. Er is ook niets bekend van een Dokkumer Blasius-, Cyriacus- of Egidiusverering die eventueel op Brunoonse bemoeienis met de kerk zou kunnen wijzen.³³

We nemen nu aan dat de bouw van de Dokkumer 'abdijkerk' vooral een Utrechtse zaak was. Om de dure tufsteen uit de Duitse Eifel te laten aanvoeren, was een fors beginkapitaal nodig. In eerste aanleg zal het Utrechtse Bonifatius- of Salvatorkapittel hiervoor verantwoordelijk zijn geweest. Vanouds vormde dit college namelijk een eenheid met de Dokkumer kerk. Van vier achttste-eeuwse priesters: Alberik, Liudger, Alger en Teutbert is bekend dat zij hun tijd verdeelden tussen de kerk in Dokkum en de St.-Salvator-kapittelschool in Utrecht.³⁴ Er zijn geen elfde-eeuwse rekeningen van de Utrechtse kapittels bewaard, maar waarschijnlijk vloeide een deel van de Groninger muntopbrengst indirect via Utrecht naar Dokkum. Een rechtstreeks verband tussen de Groninger Bonifatius-munten en de Dokkumer kerkbouw is niet gevonden. Op de verzelfstan-

Bedum, impressie van St. Walfriduskerk late Middeleeuwen

diging van het Dokkumer kapittel kom ik nog terug. Voor de lopende uitgaven van de nieuwe kerk was het van belang dat Dokkum behalve kooplieden ook pelgrims aantrok. De voor Bernold geschreven *Vita tertia Bonifatii* kwam daarbij goed van pas. Dit is het eerste heiligenleven dat ook uitgebreid op de in Dokkum begraven gezellen van Bonifatius ingaat. De komst van pelgrims was tevens goed nieuws voor de graaf. Bedevaartgangers moesten immers worden vervoerd en gehuisvest. Hun schepen betaalden waarschijnlijk liggeld aan de graaf. De pelgrims hadden bovendien muntgeld nodig voor de markt. Er was dus voor de graaf alle reden om de ontwikkeling van de nieuwe bedevaartkerk te steunen. Zou hij daarvoor zijn beloond met relieken uit Utrecht? Uit een wijdingsbericht blijkt namelijk dat het zuidaltaar in de St.-Blasiusdom te Brunswijk tussen 1036 en 1050 onder meer was gewijd aan de H. Martelaren Stefanus, Sixtus, Donatus en... Bonifatius. Het is de enige bekende vermelding van een Bonifatiusverering in dit Brunoonse machtscentrum.³⁵

4.2. Dokkum, Leeuwarden en Bedum

De plattegrond van de elfde-eeuwse Dokkumer abdijkerk is herhaaldelijk vergeleken met die van de Leeuwarder

St.-Vituskerk van Oldehove. Beide zijn op veldkeien en graszoden gefundeerde tufstenen kruiskerken met een éénbeukig schip en in de oostwand van de zijarmen een halfronde altaarnis. De opgravingstekeningen geven op het eerste gezicht een opmerkelijk verschil aan. De kruiskerk in Leeuwarden zou een rondgesloten koor hebben gehad, de Dokkumer kerk een rechtgesloten koor, maar in Dokkum is het uiteinde van het koor nooit echt onderzocht, zoals ook uit de bijgaande opgravingsgetekening blijkt.³⁶ Op de stadszegels en op zestiende-eeuwse kaarten is ook de Dokkumer abdijkerk met een half rond koor afgebeeld, maar dat kan een latere bakstenen vergroting van de elfde-eeuwse kerk zijn. In Dokkum is voorlopig geen zicht op nader bodemonderzoek, maar in Leeuwarden wordt weer volop gegraven. Vooralsnog neem ik aan dat beide kerken vrijwel identiek waren.

Beide zijn ook groter dan de gangbare Friese tufstenen dorpskerken. Dat zijn overwegend éénbeukige zaalkerken met een lengte van ruim twintig meter over alles. In de dertiende eeuw werden Dokkum en Leeuwarden in één adem als gerechts- en marktplaatsen (*fora*) genoemd.³⁷ Dat rivaliteit tot een wedloop op kerkbouwgebied heeft geleid, ligt alleszins voor de hand. Ook de pelgrimage naar Dokkum kan afgunst hebben opgewekt. We zagen al dat het Leeuwarder moederklooster in Corvey vanouds van zulke bedevaarten profiteerde. Een aanwijzing dat heel misschien ook in Leeuwarden bedevaarten hebben plaatsgevonden, is de vondst van twee veertiende-eeuwse pelgrimsinsignes, één in Leeuwarden-Nijehove en één in Dokkum, met daarop een klimmende leeuw. Noomen heeft beredeneerd dat dit Leeuwarder wapendier is afgeleid van het embleem van de H. Vitus.³⁸

Welk van de twee kerken is nu het eerst gebouwd? De Langen pleit op algemene gronden voor een zeer vroege datering van Leeuwarden-Oldehove.³⁹ Zijn argumenten gelden echter evenzeer voor de Dokkumer abdijkerk. De Langen noemt als referenties de St.-Walburgkerk te Meschede (Sauerland) en de St.-Kiliaanskerk te Höxter (bij Corvey). Deze laatste was in eerste aanleg echter geen

kruiskerk maar een zaalkerk.⁴⁰ Zij leek in dit opzicht dus niet op de kerken van Leeuwarden-Oldehove en Dokkum. De kruiskerk te Meschede was éénbeukig, maar bezat anders dan Dokkum en Leeuwarden-Oldehove een crypte onder het koor.⁴¹ Crypten komen in volmiddel-eeuwse Friese kerken bijna niet voor. Alleen in Leer (Ostfriesland) en Rastede (Ammerland) zijn een gotische onderkerk en een elfde-eeuwse crypte gevonden. De 'crypte' van Rinsumageest is in feite een laatromaanse familiegrafkelder.⁴² Een twijfelgeval is de verdiepte keienvloer binnen de apsis van de Michaëlskerk te Oosterland (Wieringen).⁴³ Een elfde-eeuwse bedevaartkerk in de Friese landen lijkt in eerste aanleg sterk op die van Dokkum en Leeuwarden: de Walfriduskerk te Bedum (Hunzego). Omstreeks het jaar 1000 zijn hier de plaatselijke heerschappen Walfried en Radfried door de Noormannen vermoord.⁴⁴ In de Brunoonse tijd verrees in Bedum een veertig meter lange, aanvankelijk éénbeukige tufstenen kruiskerk met een rondgesloten koor en apsiolen. Na 1100 is deze kerk net zoals Leeuwarden-Oldehove uitgebreid met een westwerk en zijbeuken. Pas in de zestiende eeuw volgde een gotisch hoogkoor met crypte en kooromgang.⁴⁵

De drie kerken in Dokkum, Leeuwarden en Bedum doen denken aan een groep grote éénbeukige kruiskerken zonder crypte die vanaf 950 in Noordrijn-Westfalen zijn gebouwd: de St. Pantaleon in Keulen, St. Patroclus in Soest (Westfalen), St. Reinold in Dortmund, St. Adelbert in Aken en St. Lucius in Essen-Werden.⁴⁶

De voor zulke forse kruiskerken bescheiden éénbeukige schepen zijn in verband gebracht met de liturgische hervorming van Aniane die al in de tijd van Karel de Grote ingang vond, maar die vanaf 950 opnieuw opleefde. We spreken in dit verband wel van twee 'kersteningsgolven': de eerste vóór de vikingtijd (toen onder meer Bonifatius en Liudger in Dokkum werkten) en de tweede vanaf de tiende eeuw. Ging het in de eerste golf vooral om de vorming van een christelijke elite, bij de tweede golf werd ook een kerstening van de bevolking nagestreefd.

Zo ontstonden brede massa's gelovigen die in de vroeger zo serene klooster- en kapittelkerken een nieuw pro-

bleem opleverden. Het liefst werden ze op grote afstand van de dienst gehouden. In kerken met een (neo-)aniaanse liturgie was zelfs vrijwel geen plaats voor leken. Daarom zien we hier geen grote drieschepige basilieken met een klein koor, maar juist kerken met een uitgebreide koorpartij (liefst met transepten en zijkapellen) en een klein, simpel schip.

Hiermee is de afwezigheid van de elders voor het vereren van heiligengraven en -reliëken gebruikte crypten in deze ‘neo-aniaanse’ kerken nog niet verklaard. Wel is een verband gesuggereerd met de roef van reliëken (en vooral de kostbare houders waarin deze werden bewaard) door de Vikingen. Dit is onder meer vastgesteld voor de Keulse St.-Pantaleon.⁴⁷ Opmerkelijk zijn in dit verband de vele verhalen van wonderbaarlijke ‘herontdekkingen’ van reliëken in de tiende en elfde eeuw. Een voorbeeld is het gebeente van St. Vitus dat in Corvey in 1090 ‘na lang zoeken’ aan het licht kwam. Corvey was toen al toe aan een volgende liturgische hervorming: de ‘regel van Hirsau’.⁴⁸ Daarin speelden crypten geen rol meer: reliëken werden in plaats daarvan op het altaar ‘verheven’. De aniaanse en neo-aniaanse regel was niet tegen reliëkverering door leken in crypten zolang deze het koorgebed niet stoorde. Dit was des te klemmender in bedevaartkerken waar pelgrims de deuren bijna letterlijk platliepen. Daar werd de crypte in een enkel geval zelfs buiten het koor om aangelegd (een zogeheten ring- of omgangscrypte). Eén van de oudste aniaanse bedevaartkerken, de grafkerk van de H. Bonifatius in Fulda, pakte de scheiding nog anders aan.

Het gebeente van de heilige rustte in een afzonderlijk altaar in het westwerk, dus zo ver mogelijk van het hoogkoor.⁴⁹ Deze oplossing zien we terug in de bedevaartkerken van Dokkum en Bedum. Het schip van de kapittelkerk in Dokkum is waarschijnlijk met opzet gebouwd rondom de Bonifatiusput, de belangrijkste vereringsplaats voor de toegestroomde pelgrims.

Deze put is in zijn laatmiddeleeuwse bakstenen gedaante in 1984 in het schip van deze ‘abdijkerk’ teruggevonden.⁵⁰ Van der Ploeg heeft voor Bedum beredeneerd dat het graf

Dokkum, Bonifatiusput a.D. 1984

van Walfridus omstreeks 1100 naar het nieuwe westwerk is verplaatst. De meeste neo-aniaanse kruiskerken bezaten een westwerk.⁵¹

Uit deze bouwgegevens is af te leiden dat de ‘tweede kersteningsgolf’ die vanaf 950 over de Friese landen spoelde, op zijn minst hier en daar is beïnvloed door de opleving van de aniaanse liturgie in Noordrijn-Westfalen.

Kenmerkend voor de hagiografie die in het zog van deze beweging ontstond, zijn niet alleen de wonderbaarlijke reliekvondsten maar ook de opkomst van nieuwe voorbeeldfiguren zoals de Bedumer Walfridus.⁵² De aan de H. Walfridus gewijde tufstenen kruiskerk in Bedum dateert met zekerheid van omstreeks 1050. Bisschop Bernold van Utrecht, hierboven voorgesteld als bouwheer van de Dokkumer abdijkerk, was in diezelfde tijd actief. Er zijn geen dwingende redenen om de derde neo-aniaanse kruiskerk in Friesland, de St. Vitus van Oldehove, veel vroeger te dateren.⁵³ Leeuwarden ontbreekt ook in alle bekende elfde-eeuwse Corveyse bronnen. De tot dusver (maart 2005) bekende stenen elitegraven (zie verderop) geven evenmin aanleiding tot een vroegere datering van deze kerk.

5. Het zaalkerkje

Hierboven is betoogd dat de Dokkumer bedevaartkerk een initiatief was van bisschop Bernold van Utrecht.

Hij bevestigde hiermee de verzelfstandiging van het Dokkumer kapittel en gaf met zijn actieve bevordering van de Bonifatiusverering een gezicht aan zijn *Nordpolitik*. De *Vita Tertia Bonifatii* vormde een schriftelijke neerslag van dit beleid. De vergelijking dringt zich op met een andere beroemde Utrechtse bisschop die een heiligenleven van Bonifatius heeft bezorgd: de in 917 op dienstreis in Twente gestorven Radboud. De oudste houten paalresten onder de Dokkumer St.-Maartenskerk dateren, naar de 14C-analyse uitwijst, uit dezelfde tijd. Radboud komt in aanmerking als bouwheer van de laatste houten voorganger van het Dokkumer zaalkerkje. Als bouwheer van de allereerste kapel in Dokkum geldt tegenwoordig de Frankische koning Pippijn (r. 751-768). Met Knol geloof ik echter dat dit niet het eerste christelijke centrum in ‘Dokkumerland’ hoeft te zijn geweest. Het rijke vrouwengraf van Aalsum (Fr) maakt aannemelijk dat deze terp al in de zevende eeuw een christelijke elitecultuur kende.⁵⁴ Dat maakt ook de keuze begrijpelijk van Dokkum (bij Aalsum) als plaats voor de grote bevestigingsplechtigheid in 754 waarbij Bonifatius, als aartsbisschop van Mainz de persoonlijke afgezant van de paus, eregast had moeten zijn. Ik zal nu kort ingaan op het stenen Dokkumer kerkje, op zijn banden met Utrecht en Fulda en op de in Dokkum gevonden sarcofagen.

5.1. Beschrijving en datering

Wanneer Halbertsma schrijft over de ‘datering van het minuscule tufstenen kerkje’ in Dokkum, moeten we bedenken dat dit ‘kerkje’ niettemin een lengte van bijna 20 meter over alles had.⁵⁵ Anderzijds noemt de kunsthistoricus Stöver de oudste tufstenen voorlopers van de Dom te Bremen (24 meter) en de St.-Werenfriduskerk te Elst (22 meter) voorbeelden van ‘monumentale zaalkerken’ respectievelijk ‘grote achtste-eeuwse kerken’.⁵⁶ Kennelijk worden kerken groter voorgesteld naarmate hun ouderdom hoger wordt geschat. Dit wordt nog in de hand gewerkt door de alleroudeste verhalende bronnen die te pas of te onpas zowel in Dokkum als in Utrecht van een ‘basiliek’ spreken: een kerk derhalve van klassieke of,

wanneer we de benaming *basilica* letterlijk opvatten: van koninklijke allure.

Halbertsma dateerde uiteindelijk de Dokkumer tufstenen zaalkerk met zijn schip van 12 meter, plavuizen vloer, smallere aanbouw aan de oostzijde en ingang aan de zuidzijde, omstreeks het jaar 1000.

De ouderdom van het onder de kerk gevonden hout sluit een datering vóór de tiende eeuw uit. Stöver dateert sommige stenen kerken van dit model nog vóór het jaar 800. Een voorbeeld is de oudste abdijkerk van Echternach (Luxemburg) waar de allereerste Utrechtse bisschop Willibrord volgens zijn heiligenleven in 739 in een ‘marmeren sarcofaag’ zou zijn begraven.⁵⁷ Net zoals de stenen voorgangers van de Utrechtse St. Salvator, de St. Werenfridus te Elst en de Bremer Dom bezat deze 20 meter lange zaalkerk een vierkante, ingesnoerde en rechtgesloten kooraanbouw. In de kerken te Echternach, Utrecht, Elst en ook Maastricht (echter niet in Bremen en Dokkum) zijn vroegmiddeleeuwse bijzettingen opgegraven in sarcofagen uit één stuk Franse kalksteen.⁵⁸ Stöver behandelt deze als een soort gidsfossielen voor achtste- of negende-eeuwse kerken. Dat is niet helemaal onomstreden: in Maastricht en Keulen is aan de hand van naamplaatjes in sarcofagen van dit type bewezen dat hierin nog omstreeks 1040 hoge geestelijken zijn bijgezet.⁵⁹ Daarmee sluit de lange gebruiksperiode van deze kalkstenen sarcofagen naadloos aan op die van de elfde-eeuwse zandstenen exemplaren die in grote getale in de Friese landen (en bijvoorbeeld ook in Utrecht) zijn gevonden.⁶⁰ Op grond van zulke zandstenen sarcofaagvondsten kan de vroegste stenen St.-Salvatorkerk in Utrecht, de ‘moeder’ van de Dokkumer kerken, worden gedateerd tussen de achtste en de elfde eeuw. Stöver ziet zelfs een aanwijzing voor een nog vroegere datering: een open stenen aanbouw (‘pastoforie’) die onder meer als sacristie en ook als rustplaats voor de kalkstenen sarcofagen van de vroegste Utrechtse bisschoppen kan hebben gediend.⁶¹ Op de Dokkumer opgravingstekeningen is van zo’n zijaanbouw niets te zien, simpelweg omdat de noordwand van het ingesnoerde koortje niet is opgegraven. Dat is jammer,

want zo is ook niet vast te stellen of er een doorgang tussen de beide Dokkumer kerken is geweest. Stöver heeft tussen de oudste Utrechtse kerken wel zo'n tufstenen galerij aangetoond waarvan hij de jongste bouwfase dateert tussen 920 en 1050.⁶³

Dit tijdvak, ruwweg tussen de dood van bisschop Radboud (899-917) en de regering van bisschop Bernold (1027-1054), lijkt mij toch een bruikbaar datering voor de oudste stenen Utrechtse St.-Salvator-kerk zelf – en voor zijn tufstenen 'zusterkerkje' in Dokkum. Het bestand aan kalkstenen en zandstenen 'gidsfossielen' in deze kerken verzet zich mijn inziens ook niet tegen deze datering.

5.2. Dokkum en Fulda

Tot dusver is aangenomen dat de bouw van de kerken in Dokkum vooral een Utrechtse aangelegenheid was. Kan er wellicht sprake zijn geweest van een soort joint-venture tussen Utrecht en de abdij van Fulda? Fulda ontving immers reeds vóór 800 land met lijfeigenen 'in Dokkumerland' in eigendom.⁶⁴ In 944-945 bezat de abdij al zoveel goederen in de Friese landen (ook in Dokkum) dat abt Hademar een afzonderlijke Friese rentmeester aanstelde.⁶⁵ De middeleeuwse bronnen wijzen echter eerder op rivaliteit dan op samenwerking. Zowel in Utrecht als in Fulda (en ook in Mainz, waar Bonifatius tot zijn dood aartsbisshop was) ontstonden eigen hagiografische tradities. De oudste achtste-eeuwse *Vita prima* uit Mainz noemt Dokkum niet eens. De Utrechtse *Vita altera* en *Vita tertia* stellen dat Bonifatius eerst in Utrecht en pas naderhand in Fulda is begraven.⁶⁶ Pas in 944-945 noemt Hademar Dokkum in de interne boekhouding van Fulda als de plaats 'waar de H. Bonifatius is overleden'. Dat is dus na het optreden van bisschop Radboud, die in zijn bezorging van de *Vita altera* Dokkum als memorieplaats op de kaart heeft gezet. Anderzijds zijn juist onder Radboud de betrekkingen met Fulda zozeer verbeterd dat er relieken zijn geruild.⁶⁷ Het patrociniumonderzoek levert in dit verband weinig op. Fulda en Utrecht hebben zowel een Salvator- als een

Bonifatiuspatrocinium gemeen, Utrecht en Dokkum (en bovendien Mainz) St. Maarten en St. Bonifatius.⁶⁸ In Fulda werd St. Maarten in de late Middeleeuwen op twee altaren in het schip van de abdijkerk vereerd. Deze lijken echter van vrij jonge datum: in de tiende eeuw werd het feest van St. Maarten in Fulda (nog) niet gevierd.⁶⁹ Hiermee zijn de geschreven bronnen voor de middeleeuwse banden tussen Dokkum en Fulda vrijwel uitgeput. Opmerkelijk is wel dat de oudste parochiekerk in Fulda (gesticht 970, parochie vóór 1049) net zoals de grafkerk van de Brunonen in Brunswijk een St.-Blasiuskerk is. In theorie behoren contacten en zelfs reliekenverkeer tot de mogelijkheden. In de tweede helft van de elfde eeuw stonden Fulda en de Brunoonse graven niettemin met elkaar op gespannen voet.⁷⁰ Van eventuele Fuldaer invloed via het Brunoonse gezag in Dokkum moeten we ons daarom maar niet al te veel voorstellen.

6.1. Elitegraven

Hierboven kwam aan de orde dat houten en stenen elitegraven belangrijke 'gidsfossielen' voor de datering van middeleeuwse kerken kunnen zijn. Houten graven kunnen met de 14C-methode worden gedateerd, kalkstenen sarcophagen wijzen doorgaans op een datering tussen de zevende en de elfde eeuw, zandstenen sarcophagen op een datering tussen de tiende en de dertiende eeuw en bakstenen composietgraven op een datum vanaf omstreeks 1200. Een heel enkele keer is een sarcofaag nader te dateren door een stenen of loden inscriptie voor de overledene. Van de elitegraven in en om het Dokkumer zaalkerkje zijn de vroegmiddeleeuwse houten grafkisten al eerder in dit tijdschrift besproken.⁷¹ Ze zijn eveneens gevonden in de buurt van de moederkerk van het Dokkumer kerkje: de St. Salvator in Utrecht, net buiten de muren van het oude Romeinse fort (castellum). In de late Oudheid was het regel om buiten de stadsmuren te begraven en de oudste christelijke begraafplaatsen in Nederland lagen dan ook buiten de muren van Romeinse forten: Maastricht (St. Servaas), Dorestad (De Geer) of Utrecht. In de Friese en Groninger muntplaatsen zoals

Bolsward, Dokkum en Groningen is nooit sprake geweest van Romeinse vestingen. De christelijke begravingen hebben hier vanaf het eerste begin op kerkhoven plaatsgevonden. Op een enkele uitzondering na (een kalkstenen sarcofaag uit de kerk van Oosterend op Texel) zijn in de Friese landen geen stenen elitegraven uit de vroege middeleeuwen bekend. Texel is één van de vroegste centra van de veenontginning in het noorden: al in de tijd van Karel de Grote (ovl. 814) wordt deze vermeld in de goederenlijsten van Fulda. Zulke ontginningen, die een bron van grote rijkdom waren, kwamen in Oostergo pas in de volle Middeleeuwen op gang.⁷²

De middeleeuwse stenen elitegraven worden verdeeld in monolietgraven (sarcofagen uit één stuk) en composietgraven (uit verschillende stukken zand-, tuf- en/of baksteen).⁷³

Dokkum, St. Maartenskerk, beenkouw alias z.g.n. "sepulcrum", R.O.B.

De stenen composietgraven in Dokkum lijken sterk op die in Leeuwarden-Oldehove, waar gemetselde keldertjes van tufsteen en/of baksteen zijn gevonden. Noch uit Leeuwarden-Oldehove, noch uit het moederklooster Corvey zijn stenen monolietgraven bekend. De stenen elitegraven in Corvey zijn composietgraven van platen zandsteen, soms opgevuld met blokken tufsteen in het hoofd- en voeteneinde.⁷⁴ In Friesland zijn geen graven van dit type gevonden. Gemetselde graven zijn behalve in Friesland ook in Utrecht en Fulda gevonden. De datering varieert van twaalfde-eeuws (Utrecht) tot achttiende-eeuws (Fulda).⁷⁵

Onder de composietgraven in Dokkum kan ook de bakstenen grafkelder worden genoemd die in 1965 door Halbertsma tot een 'pseudo-graf' voor de H. Bonifatius is gepromoveerd.⁷⁶ Volgens het Dokkumer ordonnantieboek kreeg de doodgraver in 1588 zes gulden voor het overbrengen van 'menschelijk gebeente uit de beenkouw van de grote kerk' (de in dat jaar afgebroken abdijkerk) naar die van de kleine kerk.⁷⁷ De tweede 'beenkouw' is blijkbaar de bij het zaalkerkje gevonden grafkelder. Het gaat hier dus niet om een middeleeuws graf maar om de herbegraving van beenresten uit een 'beenkouw' in of bij de abdijkerk: mogelijk het door Kempius opgevoerde 'sepulcrum'.⁷⁸

In de onderstaande tabellen worden de middeleeuwse stenen elitegraven in de Dokkumer kerken beschreven. Sarcofagen zijn aangeduid zoals in Groninger Kerken en De Vrije Fries, gemetselde graven met kleine letters.

Tabel I. Twee stenen monolietgraven (sarcofagen) in Dokkum:

Dokkum A. Buitenkant zuidmuur van de tufstenen voorganger van de Grote Kerk, georiënteerd, ongeveer op het niveau van de lemen vloer van dit tufstenen zaalkerkje (boven deze vindplaats ligt sinds de restauratie grafzerk nr. M38: Andriesje Wiegiers Hoornstra, ovl. 1785). Trapeziumvormige sarcofaagbodem van roze zandsteen met beitelsoren en enige opstaande resten van het hoofdeinde en van de rechterwand.⁷⁹ Op de zolder naast de galerij van de kerk ligt het afgebroken

voeteneinde van een (deze?) licht trogvormige grafkist van roze zandsteen, van binnen versierd met draperie, hoekstaven en een (kruis- of krom)staf.⁸⁰

Dokkum B? Precieze vindplaats onbekend, niet teruggevonden op de Dokkumer opgravingstekeningen. Vrijwel geheel gave grafkist van roze zandsteen met uitgesproken trapeziumvormige leest, van binnen licht trogvormig en versierd met forse hoekstaven en draperie. Opgesteld in het portaal van de Grote Kerk.⁸¹

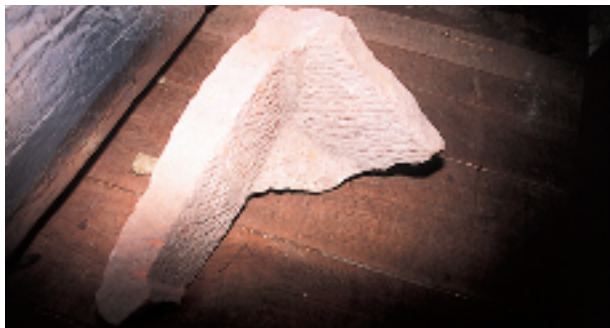
Tabel II. Stenen composietgraven (gemetselde steenkisten) in Dokkum:

Dokkum a-b. Buitenkant zuidmuur van de tufstenen voorganger van de Grote Kerk, ten oosten van en in lijn met de sarcofaag Dokkum A. Resten van twee gemetselde tufsteenkisten zonder bijzetting.⁸²

Dokkum c-e. In het noorden van het koor van de Grote Kerk, ten oosten van het rechtgesloten koor van het oudere zaalkerkje. Resten van drie gemetselde baksteenkisten met trapeziumvormige leesten, georiënteerd en zo dicht tegen elkaar dat ze met de voeteneinden naar het oosten convergeren. Geen bijzettingen.⁸³

Dokkum f. In het midden van het koor van de Grote Kerk en tevens in het schip van het oudere zaalkerkje, ten noorden van de composietgraven Dokkum a-b. Gemetseld baksteengraf, georiënteerd, geen bijzetting.⁸⁴

Dokkum g. Buitenkant zuidmuur van de tufstenen voorganger van de Grote Kerk, ten oosten van en in lijn met de composietgraven Dokkum a-b. Gemetseld

Dokkum, fragment sarcofaag Dokkum A

Dokkum, sarcofaag Dokkum B? + detail hoekstaven

baksteengraf, georiënteerd, geen bijzetting.⁸⁵

Dokkum h-i. In het noordwesten van het schip van de abdijkerk (h) en ten zuiden daarvan buiten de zuidmuur van het schip van de abdijkerk (i). Gemetselde baksteenkisten, georiënteerd, geen bijzettingen.⁸⁶

Dokkum j. Noordertransept van de abdijkerk. Gemetseld baksteengraf, georiënteerd, geen bijzetting.⁸⁷

Dokkum k-p. Vóór het koor van de abdijkerk. Een rij gemetselde baksteengraven, georiënteerd; de drie meest noordelijke graven (k-m) convergeren met de voeteneinden naar het oosten. Geen bijzettingen.⁸⁸

Dokkum r-z. Tussen Grote Kerk en abdijkerk. Gemetselde steenkisten, gedeeltelijk tufsteen, gedeeltelijk baksteen, georiënteerd, geen bijzettingen; in twee graven wel hoofdsteden uit twee stukken tufsteen.⁸⁹

6.2. De Dokkumer sarcofagen

Het summum van de elfde-eeuwse grafcultuur in onze streken was bijzetting in een 'klassieke' zandstenen sarcofaag in navolging van de Salische keizers in hun exclusieve grafkerk te Spiers.⁹⁰ Grafkisten van Salisch model zijn behalve in de Friese landen vooral teruggevonden in de Duitse en Nederlandse Rijnsteden. Ook de Utrechtse bisschop Bernold is in 1054 begraven in zo'n Salische sarcofaag. De wanden zijn in verhouding tot de binnenruimte betrekkelijk dun (10 cm). We weten uit de vondst van een middeleeuwse steenhouwerij aan de Main dat dit type op de vindplaats werd uitgehold en dan als casco naar de eindbestemming verscheept.⁹¹ Door de naar verhouding grote binnenruimte van deze 'exportsarcofagen' werd gedurende de reis gewicht bespaard.

Een andere sarcofaagcultuur heerste rondom de abdijkerk van Fulda waar Bonifatius is begraven. Volgens de *Vita prima* werd hij in een nieuw gemaakte sarcofaag in de kerk bijgezet. Hiervoor was in de mergelbodem in het westen van de allereerste abdijkerk een grafkamer uitgehakt. Deze is in 1929 zonder sarcofaag teruggevonden. Het gebeente is in 819 verheven tot het kruisaltaar, eveneens in het westen van de basiliek.⁹² De in Fulda teruggevonden sarcofagen zijn gedateerd tussen 822 (achter het altaar in

de crypte van de St.-Michaëlskerk) en de tweede helft van de elfde eeuw (in het noordertransept van de St.-Andreaskerk te Fulda-Neuenberg).⁹³ Al deze sarcofagen hebben naar verhouding dikke wanden. Kenmerkend zijn de krap bemeten halfronde nissen in het hoofdeinde. In tegenstelling tot de exportsarcofagen uit het Rijn-Main-Moezelgebied ging het hier blijkbaar niet om gewichtsbesparing maar juist om massiviteit.⁹⁴ Buiten Fulda is dit type sarcofaag onder meer aangetroffen in het St.-Bonifatius-munster te Hameln (een dochterstichting van Fulda) en in 1935 in de St.-Blasiusdom te Brunswijk, de memoriekerk van de Brunonen.⁹⁵

De grafkisten Dokkum A en B zijn daarentegen niet van het 'model-Fulda' maar van het Rijn-Main-Moezeltype. Dokkum B oogt van buiten klassiek Salisch. De binnenzijde vertoont dezelfde lichte trogvorm en hoekstaven als het voeteneinde van Dokkum A. Mogelijk hebben beide deel uitgemaakt van dezelfde scheepslading.

Utrecht, crypt St. Pieterskerk, sarcofaag bisschop Bernold (midden)

Fulda-Neuenberg, St.-Andreas-kerk, sarcofaag met hoofdnis

7. Brunoons Dokkum: 'klein Utrecht' of 'klein Fulda'?

In de tabellen zien we dat de Utrechtse voorbeelden (sarcophagen uit het Rijn-Main-Moezelgebied, gemetselde graven van tuf- en baksteen) de Dokkumer elitegrafcultuur in de vroege en volle Middeleeuwen hebben overheerst. Van Fuldaer en/of Brunswijker invloeden, met name van de opvallende sarcophagen met hoofdnissen die in deze Duitse steden zijn gevonden, is hier geen sprake. Voor liefhebbers van de 'iconografische' methode is de hamvraag of de kerken van Brunoons Dokkum als ensemble ook een afspiegeling van de kerken in Utrecht en/of Fulda vormden. Met andere woorden: was het de bedoeling om met deze kerken van Dokkum een 'klein Utrecht' te maken?

Utrecht, St. Pieterskerk. St. Bernulfus als kerkenstichter, door Pieter Saenredam

Nu hebben de meeste 'iconografen' een heel uitgesproken idee van de kerken in middeleeuws Utrecht. Hun theorie is dat bisschop Bernold met steun van het keizershuis van Utrecht een 'tweede Jeruzalem' wilde maken: een kruis van monumentale kerken rondom het stadshart, waar in de St.-Maartensdom het graf van de in 1039 in Utrecht gestorven Salische keizer Koenraad II werd vereerd. Zo'n kruis van kerken rondom het 'Heilig Graf' van een keizer zou volgens de iconograaf Mekking eveneens in Bamberg hebben bestaan. Zijn leerlinge Den Hartog noemt andere kerkenkruisen, maar geen nieuwe argumenten.⁹⁶ Na kritische herlezing van de middeleeuwse bronnen, met name over Bamberg, concludeerde Broer in 2001 echter dat 'het Utrechtse kerkenkruis geen middeleeuwse realiteit is geweest'. Na een even kritische lezing van plaatselijke bronnen komt Stasch tot dezelfde slotsom voor Fulda.⁹⁷ Voorlopig moeten we misschien de fraaie verhalen over 'kerkenkruisen' met enige terughoudendheid lezen. Liturgisch gezien lijkt het van meer belang dat Utrecht in de elfde eeuw zijn eerste afzonderlijke parochiekerk (de 'Buurkerk') kreeg. Deventer volgde omstreeks 1200

Utrecht, z.g.n. kerkenkruis

Dokkum, abdijtoren vóór de afbraak 1832, door N.A. van Loon

met een nieuwe, aan Maria gewijde parochiekerk onmiddellijk naast de kapittelkerk.⁹⁸ Het is duidelijk dat ook in het bisdom Utrecht de ‘tweede kerstening’ leidde tot een ruimtelijke scheiding van het getijdengebied aan de ene kant en de doop-, trouw- en uitvaartdiensten van de parochianen en eventuele bedevaarten aan de andere.⁹⁹ Met de stichting van de Buurkerk in Utrecht gaf Bernold zelf waarschijnlijk de aanzet tot deze scheiding. Een extra overweging kan natuurlijk ook zijn geweest dat de parochianen zo konden worden geweerd uit de Utrechtse ‘Keizersdom’. De bouw in Dokkum van een afzonderlijke kapittelkerk past naadloos in dit scheidingsbeleid – en bovendien in Bernolds actieve *Nordpolitik*.

Een bezwaar tegen deze voorstelling van zaken zou kunnen zijn dat de eenbeukige kerk in Dokkum op het eerste gezicht niet past in de ‘familie’ van Bernoldkerken: de driebeukige basilieken van St. Jan, St. Pieter en St. Paulus in Utrecht en de grote dubbelkorige basiliek van St. Maria en Lebuïnus in Deventer. Vergelijken we de Dokkumer kapittelkerk van St. Bonifatius echter met de kerk van het kapittel van St. Salvator alias St.-Bonifatius in Utrecht zoals die er onder Bernold moet hebben uitgezien, dan zijn er afgezien van een westwerk en een crypte weinig verschillen tussen deze beide eenbeukige kruiskerken. Maar Stöver beredeneert dat de aanleg van de crypte in de Utrechtse St.-Bonifatius ook pas onder Bernolds opvolgers heeft plaatsgevonden.¹⁰⁰ Over een eventueel westwerk van de Dokkumer kapittelkerk is niets bekend (wel in Leeuwarden-Oldenhove en Bedum).¹⁰¹ Afgezien daarvan lijkt de kerk van St. Bonifatius dus in vrijwel alle opzichten op zijn naamgenoot in Utrecht: een neo-aniaanse kruiskerk. De functiescheiding die in Utrecht in de elfde eeuw werd beoogd, was al vanaf de negende eeuw aan de orde in Fulda. Deze scheiding gold niet alleen binnen de grote basiliek zoals deze abt Ratger voor ogen stond. Al omstreeks 820 ontstond naast de basiliek een afzonderlijke grafkerk naar het voorbeeld van de *rotunda* in Jeruzalem. Wie nu vanaf het slotpark in Fulda uitkijkt over de Dom en de naastgelegen St.-Michaëlskerk (die zijn vorm uit 820 vrijwel geheel heeft bewaard) en het uitzicht vergelijkt met het terras van De Abdij aan de Markt in Dokkum, waar ooit de abdijkerk zij aan zij stond met de huidige Maartenskerk, zal moeite hebben om overeenkomsten te zien. De toestand in Dokkum is ook niet meer vergelijkbaar met die in het huidige stadshart van Utrecht. Maar in de elfde eeuw was Dokkum in veel opzichten Utrecht in het klein – en daarmee ook een heel klein beetje ‘klein Fulda’.

8. Summary: the churches of Brunonic Dokkum

For much of the eleventh century, the Frisian market town of Dokkum, in 754 the site of the killing of archbishop Boniface, was in the jurisdiction of the Brunonic counts. In their Eastfalian hometown of Brunswick, they were

prominent church patrons whose several pious foundations included a collegiate church for St. Blasius. Were they perhaps also involved in the foundation of the earliest churches in Dokkum: the tenth-century parish church of St. Martin and the eleventh-century collegiate church of St. Boniface (traditionally called 'Dokkum Abbey')? It is widely believed that the older church has been a filiation of St. Martin's Cathedral (now: the *Dom*) at Utrecht. Already in the late eighth century, Dokkum was home to priests and teachers from Utrecht. The largest landowner in the Dokkum area then was the abbot of Fulda, the Hessian monastery which was built on Boniface's grave. Did Fulda perhaps also have a stake in the development of Dokkum as a medieval cult site for Boniface's memory?

No indications were found that Fulda was directly involved in the church at Dokkum. The material culture of medieval funerals of the Dokkum elite differed markedly from the funeral culture of the ruling class at Fulda. On the other hand, all sandstone sarcophagi and composite stone graves at Dokkum are similar to those found in Utrecht. The type of the sarcophagi found in Fulda, however, resembles one sarcophagus found in St. Blasius' at Brunswick, and the earliest parish church at Fulda was also consecrated to St. Blasius. It appears that although relations between Fulda and the Brunones were reportedly tense for much of the eleventh century, some exchange did take place.

Direct Brunonic influence in the founding of the second church (the 'Abbey') at Dokkum could not be proved either, although there are strong indications that this church was built when the Brunones still ruled there. The building of a monumental stone memorial church for St. Boniface fitted nicely into the policy of northern expansion which has been associated with bishop Bernold of Utrecht (d. 1054). Bernold promoted the cult of St. Boniface to symbolically bond Utrecht with the periphery of his diocese. A stronger presence of the Utrecht church in Dokkum would also help to contain

the power of the ambitious Brunones. On the other hand, the counts would profit from the massive movement of pilgrims to Dokkum which Bernold was actively promoting by commissioning a newly written *Life of Boniface* (touting Dokkum as a sacred site) and issuing special Boniface memorial coins.

With the construction of the second church, Bernold really started building Dokkum in the image of his own episcopal see at Utrecht, where collegiate rites and tides were increasingly being separated from popular liturgy. This tendency is also noticeable at other pilgrimage centers in the Frisian lands. The church of Bedum (Groningen) is a fine example. Its original size and shape was very similar to that of Dokkum Abbey. It was built around 1050. Both Dokkum Abbey and St. Walfrid's at Bedum (and probably also St. Vitus' at Leeuwarden) were good examples of the monumental churches, often with a pilgrimage function, built during the 'second christianisation' of the North, when the major purpose was not as much to win over local elites as it was to attract crowds of parishioners and pilgrims.

NOTEN

1. K.P.H. Faber in M. Schroor e.a., *Geschiedenis van Dokkum* (Leeuwarden 2004) 36; T. Brüsck, *Die Brunonen* (Husum 2000) 142-144.
2. C. Märkl in H.-R. Jarck en G. Schilt (red.), *Braunschweigische Landesgeschichte* (Brunswijk 2001) 171-175.
3. D. von Gladiss en A. Gawlik (red.), *Die Urkunden Heinrichs IV* (Hannover 1978) nrs. 388, 402.
4. Afbeelding in Jarck en Schilt (red.), *Landesgeschichte* 174.
5. Het zogeheten 'gravenregister' in O. Oppermann, *Fontes Egmundenses* (Utrecht 1933) 67-73.
6. Brüsck, *Brunonen* 33-37, 94-110, 115, 142; over oude Magnuskerken in de Friese landen P.N. Noomen in *De Vrije Fries* 69 (1989) 7-32.
7. Het Hamalander gravenhuis wijdde bijvoorbeeld in 968 zijn eigen kapittelkerk op de Elterberg aan St.-Vitus en beschikte bovendien in 1016 over een reliek van de H. Blasius (A. Kos, 'Machtsstrijd in Hamaland', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 5 (2002) 27, 48).

8. H. Beuman in B. Mariacher e.a. (red.), *Lexikon des Mittelalters* (Lachen 1999) II 1348-1349.
9. R. Marth, *Die Mittelalter-Abteilung des Herzog Anton Ulrich-Museums im Knappensaal der Burg Dankwarderode* (Brunswijk 1997) 5; recente literatuur over adelsheiligen bij M. Carasso-Kok in *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 4 (2001) 51 n. 85.
10. H. Halbertsma, 'Dokkum', *Bulletin KNOB* 69 (1970) 53-69; over de datering van zandstenen grafkisten. Kuiken in *De Vrije Fries* 84 (2004) 13-14. Tot omstreeks 1100 werden ook Holland en Utrecht tot de Friese landen gerekend.
11. Zo ook M.P. van Buijtenen, *Langs de heiligenweg* (Amsterdam 1977)39.
12. Onder meer H. Mol in Schroor e.a., *Dokkum* 50-51.
13. Halbertsma, 'Dokkum' en dezelfde, *Frieslands Oudheid* (Utrecht 2002) 262-268. De (nood)opgraving van 1984 is nog niet gepubliceerd: het dossier is ingezien bij de ROB te Amersfoort (nr. 1992-531, met dank aan mw. A. van As-Roosenbeek en drs H. Sarfatij).
14. G.P. Alders, 'De vroegste baksteen in Holland en Friesland', *Westerheem* 34 (1985) 269-270.
15. H. Halbertsma in *Bulletin KNOB* 64 (1965) *81.
16. C.F. Janssen, 'De Drentse torenfamilie' in P. Brood e.a. (red.), *Vergezichten op Drenthe* (Meppel 1983) 123-130; E. den Hartog, *Romanesque Architecture en Sculpture in the Meuse Valley* (Leeuwarden 1992) 5-31 (tegen Kubach en Verbeek, Romanische Baukunst am Rhein und Maas).
17. P.N. Noomen in *De Vrije Fries* 69 (1989) 16-21; voor de kerkpatrocinia in Friesland zie G. Verhoeven in *Fryske nammen* 8 (1989) 75-108.
18. C. Peeters in *Bulletin KNOB* 93 (1994) 226-229; G. van Tussenbroek in *Bulletin KNOB* 103 (2004) 48-50. Zie ook noot 101, hieronder.
19. J.W. Boersma in dezelfde e.a. (red.), *Groningen 1040* (Groningen 1990) 175-192.
20. J.W. Boersma in M.A.W. Gerding (red.), *Geschiedenis van Vries* (Zuidwolde z.j.) 76-83 en afb. 5.
21. K. van Vliet, *In kringen van kanunniken* (Zutphen 2002) 237-239. Ook de rijksabdij van Fulda (Hessen), waar Bonifatius begraven is, bezat muntrecht. Vanaf omstreeks 1075, dus na de dood van bisschop Bernold van Utrecht, zijn hier eveneens Bonifatiusmunten geslagen (G.K. Stasch in dezelfde (red.), *Bonifatius. Vom Angelsächsischem Missionär zum Apostel der Deutschen* (Fulda 2004) 39, 43-45 nrs. 42-45).
22. Afgebeeld in B. Kluge, *Deutsche Münzgeschichte [...] bis zum Ende der Salier* (Sigmaringen 1991) 250-251.
23. A.J.J. Mekking (red.), *De Dom van het Oversticht. De grote of Lebuinuskerk te Deventer* (Zutphen 1992).
24. E. van der Werff, *Martini kerk en toren* (Groningen 2003) 73, 91; zie ook F. Bakker in Boersma e.a. (red.), *Groningen* 214-215.
25. C. Kempius, *De origine, situ, qualitate et quantitate Frisiae* (Keulen 1588) 120-121, 294-295.
26. Hierover uitgebreid de bijdragen van R.I.A. Nip en P.N. Noomen in Boersma e.a. (red.), *Groningen* (67-92 en 97-144).
27. Hierover o.m. Van Vliet, *Kanunniken* 237-239 en R.J. Stöver, *De Salvator- of Oudmunsterkerk te Utrecht* (Utrecht 1997) 126-132.
28. Aangehaald in Boersma, 'Vries' 86.
29. Van Vliet, *Kanunniken* 238-239.
30. Van Vliet, *Kanunniken* 296-298.
31. Afb. in Boersma e.a. (red.), *Groningen* 1040 45.
32. Oppermann, *Fontes* 255.
33. Over Blasiusreliëken in Utrecht in de zestiende eeuw: B. van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (Zutphen 2003) 542-543.
34. Van Vliet, *Kanunniken* 104. Van Teutbert is een Livius-handschrift met eigenaarsinscriptie bewaard (a.w. 117).
35. Brüsck, *Brunonen* 99 (wijding van het zuidaltaar door bisschop Hunold van Merseburg, r. 1036-1050). De kerk in Sexbierum was eveneens aan de H. Sixtus gewijd, die in Leermens (Gn) aan de H. Donatus. Beide dorpen lagen in 1085 in het gebied van de Brunoonse graafschappen.
36. H. van den Berg in *Bulletin KNOB* 69 (1970) 23-25; Van Vliet, *Kanunniken* 94.
37. Caesarius van Heisterbach, *Boek der Mirakelen II* ('s-Hertogenbosch 2004) 285; Schroor e.a., *Dokkum* 48.
38. Afb. in [...]; P.N. Noomen in *Leeuwarder Historische Reeks* 2 (1990) 55-65.
39. G.J. de Langen in Kunst (red.), *Leeuwarden 40 en dezelfde, Middeleeuws Friesland* (Groningen 1992) 365-366 n. 3.
40. H. Thümmeler en H. Kreft, *Weserbaukunst im Mittelalter* (Hameln 1970) 266.
41. F. Mühlberg, *Köln: St. Pantaleon* (Keulen 1989) 128, 132.
42. J.A. Mol en J. Post in *Bulletin KNOB* 103 (2004) 119-120; H. Haiduck, *Kirchenarchäologie* ((Aurich 1992) 73-76, 189-193; D. Zoller in W. Duwe en D. Janssen (red.), *Unvollendete Wege: 925 Jahre St.-Ulrichs-Kirche* (Rastede 1984) 88-89 (over Keulse invloed op de Rasteder crypte).
43. K. Klein, *Michaelskerk Oosterland* (Den Oever 1995) 7.
44. Mogelijk is dit de vikingtocht (door S. Nordal gedateerd omstreeks 956) die is beschreven in hoofdstuk 96 van

- Snorri Sturlusons *Egilssaga Skallagrímssonar* (vert. H. Pálsson en P. Edwards, *Egil's Saga* (Harmondsworth 1976) 180-183; Nordals datering aangehaald aldaar 248-249).
45. P.B. Kooi, 'Het archeologisch onderzoek in de Walfriduskerk van Bedum', *Groninger Kerken* 14 (1997) 5-14.
  46. Mühlberg, Pantaleon 89-92 en Tafel VIII-X; E. den Hartog, *De oudste kerken van Holland* (Utrecht 2002) 90-91.
  47. Mühlberg, *Pantaleon* 73.
  48. H.H. Kaminsky, *Studien zur Reichsabtei Corvey in der Salierzeit* (Keulen/Graz 1972) 96-97.
  49. J. Raaijmaker, 'Aan het graf van Bonifatius', *Millennium* 19-1 (2005) 73-90.
  50. Ongepubliceerd. Vergelijk de bouw omstreeks 1100 van een kerk boven de St.-Adelbertusput in Egmond (Den Hartog, *Oudste kerken* 29).
  51. K. van der Ploeg in *Groninger Kerken* 15 (1998) 118; G.J. de Langen in Kunst (red.), *Leeuwarden* 39-40.
  52. H. Schmidt, 'Kirchenbau und "zweite Christianisierung" [...]', *Niedersächisches Jahrbuch für Landesgeschichte* 59 (1987) 63-93.
  53. Zo ook H.M. van den Berg in *Bulletin KNOB* 69 (1970) 25. P.N. Noomen, 'Kerstening en kerkstichting in Friesland', *Millennium* 19-1 (2005) 69 houdt een ruime slag om de arm en geeft als beginterm voor de Leeuwarder kerkstichting '836, toen Corvey Vitusreliken kreeg'.
  54. Noomen, 'Kerstening' 67; E. Knol, 'De kerstening van de Friese landen, gezien vanuit het graf', *Keppelstok* 69 (2004) 6-7, 14.
  55. Halbertsma, 'Dokkum' 46.
  56. Stöver, *Oudmunsterkerk* 37-38.
  57. Over dit 'marmor' in de *Vita Willibrordi* en in andere hagiografische verhalen K. Kuiken, 'Prominentie en *paupertas*', *Virtus* 10 (2004) 13.
  58. S. Lammers, 'Monolithic Limestone Sarcophagi', *Berichten van de ROB* (1989) 377-434.
  59. Lammers, 'Sarcophagi' nr. NMS 6 (Maastricht); S. Schütte en M. Gechter in *Colonia Romanica* 12 (1997) 9-20 (St. Kunibert, Keulen).
  60. Kuiken, 'Groningen'; dezelfde, 'Friesland'; H. Martin, *Vroeg-Middeleeuwse zandstenen sarcophagen in Friesland en elders* (Drachten 1957).
  61. Onder meer te Oosterbeek bij Arnhem (E.H. ter Kuile in H.W.M. van der Wijck e.a. (red.), *Opus Musivum* (Assen 1964) 13-30).
  62. De elfde-eeuwse Passio Friderici beschrijft deze aanbouw met daarin drie negende-eeuwse bisschopsgraven enigszins verwarrend als *sacarium* (*Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum in folio* (SS), deel 15,1, pagina 355, nu on-line te raadplegen op www.dmgh.de). Dit *sacarium* was volgens deze tekst gewijd aan Johannes de Doper; de laatmiddeleeuwse sacristie in het Utrechtse Oudmunster eveneens.
  63. Stöver, *Oudmunsterkerk* 52-54, 68-72.
  64. H. Halbertsma in *De Vrije Fries* 44 (1960) 8-9.
  65. W.A. Ligtendag, *De Wolden en het water* (Groningen 1995) 80-81, 345-346; over deze '*advocatus*' Halbertsma, *Frieslands Oudheid* 188.
  66. *Vita prima* (Mainz, achtste eeuw), *Vita Sturmii* (Fulda, omstreeks 800), *Vita altera* (Utrecht, begin tiende eeuw), *Passio Sancti Bonifacii* (Mainz, begin elfde eeuw), *Vita Bonifatii* (Otloh, Fulda, elfde eeuw) en *Vita tertia* (Utrecht, midden elfde eeuw). Zie Stasch (red.), *Bonifatius* 52.
  67. Van Vliet, *Kanunniken* 156.
  68. Van Vliet, *Kanunniken* 95-96, 263-264 (het vermeende Pauluspatrocinium van Dokkum slaat echter niet op Echternach maar op Münster).
  69. Het tiende-eeuwse *Sacramentarium Fuldense* vermeldt geen feestliturgie voor de H. Martinus (A. Thaler in G. Schrimpf (red.), *Kloster Fulda in der Welt der Karolinger und Ottonen* (Frankfurt/Main 1996). Over de St.-Maartensaltaren in Fulda E. Krause, *Die Ratgeberbasilika in Fulda* (Fulda 2002) 121. De Martinikerk in Brunswijk wordt pas in 1204 vermeld (B. Schneidmüller in Jarck en Schildt (red.), *Landesgeschichte* 217).
  70. Brüsck, *Brunonen* 56-57. De Brunonen steunden in 1062 bisschop Hezilo van Hildesheim, de aartsrivaal van abt Widerad van Fulda. In het bijzijn van koning Hendrik IV verstoorde graaf Egbert van Brunswijk de pinkstermis in de palts Goslar en raakte slaags met de Fuldaer delegatie, waardoor de koning de mis overhaast moest verlaten. Graaf Egberts optreden wordt verklaard vanuit zijn leenband met het bisdom Hildesheim.
  71. Knol, 'Kerstening' 13-14.
  72. Lammers, 'Sarcophagi' nr. NOM 1; Ligtendag, *Wolden* 50; Schroor, *Dokkum* 29-34.
  73. De tabel bouwt voort op de catalogisering van zandstenen grafkisten met vindplaatsnaam en hoofdletter in *Groninger Kerken* 21-1 (2004) en *De Vrije Fries* 84 (2004). De compositiegraven in het tweede deel worden naar analogie hiervan aangeduid met vindplaatsnaam en kleine letter.
  74. Stephan, Corvey 783, 809. Dit type onder meer ook in Keulen (twee Merovingische graven in de Dom: G. Hauser, *Schichtern und Geschichte unter dem Dom* (Keulen 2003) 30-41), Spiers (twaalfde- en dertiende-eeuwse koningsgraven: H.E. Kubach en W. Haas, *Der Dom zu Speyer* (z.p. 1972) 954-969), Westfalen (Bent-

- heim-Schüttorf: Martin, *Sarcophagen* 13) en Ootmarsum (A.L. Hulshoff in *Bulletin KNOB* 73 (1974) 267-269).
75. Tufsteengraven in Aldtsjerk (S. Lammers in *Keppelstok* 31 (1985) 214); Drachten (oud kerkhof Zuiderdrachten, D.H. van der Meer in *Friesche Volksalmanak* 7 (1842) 48), een dochterkerk van Oudega (Sm); Kloezewier (J. Dijkstra, *Smelnes erfskip* (Drachten 2000) yy); Leeuwarden (G. De Langen in *Kist* (red.), Leeuwarden 37-40 en R.H.J. Klok, *Archeologisch reisboek voor Nederland* (Haarlem 1977) 60-64); Smalle Ee (A.E. van Giffen in *De Vrije Fries* 28 (1928) 101-110); Sneek (Martinikerkhof, Lammers, t.a.p.); Warns (Lammers, t.a.p.); Wergea (*De Vrije Fries* 64 (1984) 129 en Lammers, t.a.p.); Utrecht (recent R. van Kam, *Dwars door Utrecht* (Utrecht 2003) 96-100). Baksteengraven in Drachten (als boven); Easterwierrum (Tsjerkebuorren: Lammers, t.a.p.); Hoorn (Terschelling: H. Halbertsma in *Publicatieband Stichting Alde Fryske Tsjerken* 1 (1970-1975) 113-114); Hurdegaryp (Lammers, t.a.p.); Wyns (Lammers, t.a.p.), Smalle Ee (als boven, collectie Fries Museum, nu als bruikleen in Musuem Smallingerland, Drachten). Alle vondsten in Fulda (Domkerk) in Krause, *Ratgerbasilika* 185-334 ('Befundkartei').
  76. Anders: Van Vliet, *Kanunniken* 263-264 n.1119. De noodopgravingen van 1984 in het schip van de abdijkerk doen aan zijn stelling niets af.
  77. Aangehaald in W.T. Keune, *Kleine geschiedenis van de Grote Kerk van Dokkum* (Dokkum 1968) 13-15.
  78. Over knekelkelders in het algemeen J.E.A. Kroesen, 'Een karnier in Ruinen?', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 118 (2001) 18-19.
  79. ROB, opgravingstekening nr. 2004-0545 (juni 1965) en kleurendia nr. 8809; H. Halbertsma in *Bulletin KNOB* (1970) 45 en afb. 5.
  80. Eigen waarneming na vriendelijke mededeling van de heer G. Elzinga te Goutum, destijds provinciaal archeoloog van Friesland.
  81. Afgebeeld in G.C. Bakker, *Grote- of St. Martinuskerk te Dokkum* (Schnellgids nr. 2481, Regensburg 2001) 4 en Schroot, *Dokkum* 45.
  82. ROB, opgravingstekening nr. 2004-0545 (juni 1965).
  83. ROB, opgravingstekening nr. 2004-0544 (juni 1965).
  84. ROB, opgravingstekening nr. 2004-0544 (juni 1966).
  85. ROB, opgravingstekening nr. 2004-0564A (mei 1954).
  86. ROB, opgravingstekening nr. 2004-0564-0564a (1954).
  87. ROB, opgravingstekening nr. 2004-0572 (1954).
  88. ROB, opgravingstekening nr. 2004-0572 (1954).
  89. ROB, opgravingstekening nr. 2004-0566 (maart-april 1986); de hoofdsteunen aldaar in dossier nr. 1992-532, vondstnummers 168-169.
  90. Kubach en Haas, *Speyer* 930-953 en afb. 1331-1420.
  91. Over de Bernoldsarcofaag Martin, *Sarcophagen* 15-16, 21 en nr. 134 en M. van Vlieden, *Utrecht, een hemel op aarde* (Zutphen 1988) nrs. 33-35; over exportsarcofagen H. Heimberger, 'Frühmittelalterliche Trapezsäрге aus dem Odenwald', *Badische Heimat* 36 (1956) 125-138.
  92. Krause, *Ratgerbasilika* 205-206, fig. XXIII-XXIV en afb. 24; G.K. Stasch in dezelfde (red.), *Bonifatius* 84.
  93. Over de St.-Michaëlskerk uitvoerig het proefschrift van O. Ellger, *Die Michaelskirche zu Fulda als Zeugnis der Totensorge* (Fulda 1989). Alle vondsten in de Dom te Fulda in Krause, *Ratgerbasilika* 185-334 ('Befundkartei'). Publicatie van de vondst in Fulda-Neuenberg is in voorbereiding. Dr. G.K. Stasch (Vonderaumuseum, Fulda) was zo vriendelijk opgravingsfoto's en -tekeningen ter beschikking te stellen.
  94. Het 'model-Fulda' is doorgaans (met uitzondering van een enkel babykistje) enige decimeters langer en breder dan het Salische model.
  95. De sarcofaag met hoofdnl naar Fuldaër model is niet de 'Brunoonse' sarcofaag van gravin Geertruid, maar is toegeschreven aan hertog Hendrik de Leeuw. Hij is in 1935 opgegraven en staat nu met de Brunoonse sarcofaag en nog een derde exemplaar (toegeschreven aan hertogin Mathilde) in een nieuw aangelegde grafkelder (H. Hofmeister, *Bericht über die Aufdeckung [...] Heinrichs des Löwen [...]* (Brunswijk 1991)). Zowel de toeschrijvingen van de in 1935 'ontdekte' grafkisten als de vondstomstandigheden op deze 'Weihestätte der Nation' zijn omstreden.
  96. Van Vlieden, *Hemel* 26-33; Van Vliet, *Kanunniken* 278-311; Den Hartog, *Meuse Valle*, hoofdstuk II (Hildesheim, Aken en Luik).
  97. C.J.C. Broer, *Het Utrechtse kerkenkruis. Feit of fictie?* (Utrecht 2001) 38; G.K. Stasch, *Die Andreaskirche zu Fulda-Neuenberg* (z.i.) 1-2.
  98. Van Vliet, *Kanunniken* 239, 378; zie ook noot 22.
  99. Het graf van de H. Radboud in Deventer bevond zich eveneens in het westwerk van de kapittelkerk (Kuiken, *Deventer sarcofaag*).
  100. Stöver, *Oudmunsterkerk* hoofdstuk V: 'De kerk als Utrechts stichtingsmonument', met name 117, en de reconstructietekeningen II en III.
  101. Over de moeizame afleiding van 'westwerken' uit opgravingsgegevens: D. von Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme* (Weimar 1999).

Verklarende woordenlijst

Adelsheilige: een **heilige** die in het bijzonder door één of meer middeleeuwse adellijke families werd vereerd en waarvan de heiligheid op die familie(s) afstraalde. Voor het Hamalandse **gravenhuis** was bijvoorbeeld Cunera van Rhenen zo'n **heilige**.

Aniane: zie **liturgische hervorming**.

Apsis: halfronde nis aan het oostelijke uiteinde van het koor of van de zijbeuken van een romaans kerkgebouw. Bij sommige **kruiskerken** zien we ook een apsis in de oostwand van de zijarmen. Sommige kunsthistorici spreken dan van **apsidiolen**.

Apsidiolen: zie **apsis**.

Basiliek (naar het Griekse woord voor 'koninklijk'): een katholieke kerk in de vorm van een klassieke troonzaal met een hoog middendeel ('middenschip') en lagere zijden ('zijbeuken').

Bisdom: bijna heel Nederland boven de grote rivieren (niet: Groningen, Achtkarspelen en de Achterhoek) viel omstreeks het jaar 1000 onder het kerkelijke gezag van de bisschop van Utrecht. De Duitse keizer benoemde hier toen nog de bisschoppen.

Bernold: omstreeks 1027-1054 bisschop in het **bisdom** Utrecht. Hij was onder meer **graaf** in Drenthe (vanaf 1040 ook in de stad Groningen) en bouwde **basilieken** van **tufsteen** in Utrecht en Deventer. Hij bevorderde de verering van de **heilige Bonifatius**.

Blasius, heilige: zie **noodhelpers**.

Bonifatius: in Engeland geboren aartsbisschop van Mainz; **heilige**, in 754 te Dokkum gedood. Daar is in de elfde eeuw een **kapittelkerk** voor hem gebouwd bij de **wensput** die kort na zijn dood is ontstaan. Er stond al een kleinere kerk in Dokkum.

Bouwherenonderzoek: datering van een kerkgebouw door toeschrijving aan een bepaalde bouwheer (vorst of kerkvorst).

Brunonen: (1) **graven** uit het Brunswijkse **gravenhuis** die in de elfde eeuw onder meer in Friesland recht spraken en munt sloegen; (2) elfde-eeuwse zilveren munten uit

Friesland en Groningen, geslagen onder regie van deze Brunswijkse **graven**.

Composietgraf: een uit **tufsteen** of baksteen gemetselde grafkist of grafkelder voor één of meer voorname personen.

Crypte: een kelder met een eigen altaar onder of achter het koor van een kerk, soms een grafkelder voor de **patroonheilige**.

Cyriacus, heilige: zie **noodhelpers**.

Egidius, heilige: zie **noodhelpers**.

Elitegraf: een graf of grafkelder voor één of meer voorname en vermogende personen. In de middeleeuwse **Friese landen** gelden vooral graven van **zand-** of **tufsteen** als elitegraven omdat deze steen helemaal uit Duitsland moest worden ingevoerd.

Formalistische methode: duiding en datering van middeleeuwse kerkgebouwen aan de hand van gemeenschappelijke vormkenmerken die bij een hele 'familie' van gebouwen voorkomen.

Friese landen: omstreeks het jaar 1000 de gehele Noordzeekust van Zeeland tot Denemarken. In het artikel 'De kerk(en) van Brunoons Dokkum' wordt met 'Friesland' alleen de huidige provincie Fryslân bedoeld, dus niet het middeleeuwse 'Frisia'.

Graaf: omstreeks het jaar 1000 de hoogste gewestelijke ambtenaar in het Duitse Rijk. Een graaf sprak recht en hief belasting. In de praktijk bleef het gravenambt veelal binnen één familie (zie **gravenhuis**). Tussen 1000 en 1100 probeerden de Duitse keizers daarom bij voorkeur bisschoppen als graaf aan te stellen. Bisschoppen hadden (volgens het boekje) geen kinderen.

Gravenhuis: in Nederland boven de grote rivieren zijn tussen 1000 en 1100 drie rijksgravenfamilies met name bekend: het in dit artikel besproken Brunswijkse Huis of de **Brunonen** (Oostergo, Westergo, Zuidergo, Fivelgo), het Hamalandse Huis (Veluwe, Achterhoek, Overijssel, Drenthe) en het Hollandse Huis of de Gerulfingen (Noord- en Zuid-Holland).

Hagiografie: de verzamelnaam voor de levensbeschrijvingen (zie **vita**) van een **heilige**.

Heilige: in de katholieke kerk een man of vrouw waarvan

het leven (doorgaans beschreven in een **vita**) een voorbeeld voor alle gelovigen was en die nu in de hemel als bemiddelaar tussen God en de mensen kan optreden (zie ook **noodhelper**).

Hirsau: zie **liturgische hervorming**.

Hoekstaven: halfronde staafvormige verdikkingen in de binnenhoeken van sommige middeleeuwse zandstenen sarcofagen.

Iconografische methode: de datering en (kunst)historische duiding van een kerk aan de hand van het bouwplan en vooral van de versieringen; gaat er bij voorbaat van uit dat een kerkgebouw niet alleen een godsdienstige maar ook een politieke betekenis had.

Immunititeit: vrijstelling van rechtsmacht en vervolging. Een middeleeuwse **graaf** had geen rechtsmacht binnen de muren van kerken en kloosters. In het **bisdom** Utrecht gold deze vrijstelling of ‘immunitet’ zelfs voor *alle* bezittingen van de bisschop.

Kapittelkerk: een katholieke kerk die niet door een pastoor of door monniken wordt bediend, maar door een college van ‘kanunniken’ die wel in de buurt van de kerk wonen, maar elk in hun eigen huis en met eigen bezit (dus niet in een klooster).

Kazuifel: mouwloos opperkleed van zijde dat gedragen wordt door de priester wanneer hij de mis opdraagt.

Kruiskerk: een kerkgebouw met een kruisvormige plattegrond. Zowel **basilieken** als **zaalkerken** kunnen door de aanbouw van zijarmen (‘transepten’) worden uitgebreid tot een kruiskerk. In het eerste geval spreken we dan van een ‘kruisbasiliek’.

Leenregister: in de Middeleeuwen een boek waarin een kerk, een vorst of een edelman (de ‘leenheer’) bijhield wie landerijen, huizen of ambten van hem in leen kregen (‘leennannen’). Ook het ambt van **graaf** was zo’n ‘leenaamt’.

Liturgische hervorming: in de katholieke kerk een nieuwe regeling voor de eredienst. Na de liturgische hervorming van Aniane (achtste en negende eeuw) werden de gelovige leken op afstand van het altaar gehouden en werd de hoofdrol voor de priesters meer benadrukt. De hervorming van Hirsau (elfde eeuw) gaf de relieken een nieuwe

plaats in de eredienst (zie **reliëkhouders**).

Magnus, heilige: zie **noodhelpers**.

Miskelk: versierde beker waarin de priester de miswijn (‘het bloed van Christus’) opdraagt.

Noodhelpers: heiligen zoals bijvoorbeeld Blasius, Cyriaicus, Egidius en Magnus die bij rampen en ziekten worden aangeropen.

Patroonheilige (patrocinium): de voornaamste heilige aan wie een katholieke kerk is gewijd.

Pelgrims: bedevaartgangers die een heilige plaats bezoeken, soms als boetedoening maar meestal om een heilige genezing of de vervulling van een wens af te smeken (zie **wensput**). Als souvenir droegen pelgrims een insigne met het embleem van de heilige.

Reliëkhouders: een kunstig bewerkte houder waarin lichaamsdelen of andere resten van een **heilige** worden bewaard en vereerd. Na de **liturgische hervorming** van Hirsau werden deze doorgaans bovengronds (dus niet in een **crypte** onder de kerk) vereerd.

Rijksklooster: een klooster of abdij onder rechtstreekse bescherming van de Duitse keizer.

Sacristie: gesloten ‘kleedkamer’ voor de priester(s) naast het hoofdaltaar van een kerk; ontstaan uit de open ruimte (‘pastorie’) die we nu nog in Griekse en andere oosterse kerken zien en die misschien ook in vroegmiddeleeuwse westerse kerken voorkwam.

Saliërs: een hoogadelijke familie uit het Rijngebied die van 1024 tot 1125 alle opvolgende Duitse koningen en keizers leverde.

Sarcofaag: grafkist uit één stuk steen, in de volle Middeleeuwen onder meer in de Friese landen in gebruik voor de begraving of bijzetting van voorname en vermogende personen.

Tufsteen: lichte en poreuze grijze natuursteen uit de Eifel die relatief gemakkelijk was te vershippen en in de **Friese landen** tot 1200 is gebruikt in de kerkbouw (en voor **elitegraven**).

Vita: levensbeschrijving van een **heilige**. Het verhaal van de dood van de **heilige** Bonifatius kennen we uit drie Latijnse *vitae*: de *Vita prima* (oudste), de *Vita altera*

(tweede) en de *Vita tertia* (derde, vermoedelijk in opdracht van **Bernold** geschreven).

Vitus, heilige: zie **noodhelfer**.

Wensput: van veel **heiligen** zijn verhalen bewaard over bronnen die op wonderbaarlijke wijze door hen zijn ontdekt. Zulke heilige bronnen, bijvoorbeeld in Heiloo, Lourdes en Dokkum, trokken veel **pelgrims** die er genezing verwachtten.

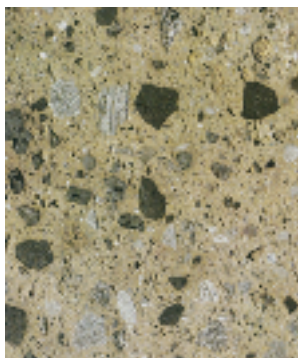
Zaalkerk: een kerk met één enkele langgerekte ruimte. Wanneer hieraan links en rechts een lagere evenwijdige ruimte ('zijbeuk') wordt toegevoegd, krijg je de vorm van een klassieke 'troonzaal' (**basiliek**).

Zandsteen: broze natuursteen, in de Middeleeuwen uit Duitsland ingevoerd in de **Friese landen**; in de elfde eeuw Rijnlandse steen, voornamelijk voor **sarcofagen**, in de late Middeleeuwen Bentheimer steen, onder meer gebruikt in de kerkbouw.

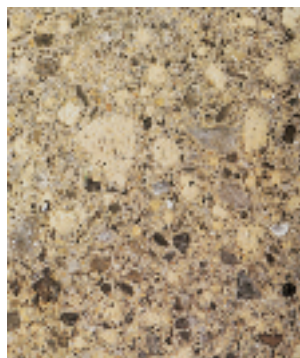
Zijarm: zie kruiskerk.

Dr. Kees Kuiken (Leeuwarden 1954), godsdienst-historicus en sinoloog, promoveerde in 2002 in Groningen op een achtste-eeuwse Chinese zenheilige. Hij werkt als docent, onderzoeker en gerechtstolk, publiceerde onder meer over middeleeuwse elite- en memoriecultuur in *De Vrije Fries* en *Virtus* en bereidt een vergelijkend onderzoek voor over vroegmiddeleeuwse rijkskloosters in China en West-Europa.

Römer tufsteen (duifsteen), bruin-beige tot rose, omgeving Maria Laach (veel toegepast bij muren van z.g.n. kistwerk)

Ettringer tufsteen, Oostelijk Eiffelgebergte (veel toegepast bij latere restauraties)

Rode Wezer/Bremer zandsteen, Wezer-gebergte (veel gebruikt voor onderdelen van gebouwen, bv. vensters, zuiltjes, lateien, dorpels, altaarstenen, sarcofagen e.d.)

Bentheimer zandsteen, geelachtig wit, verweert tot blauw/zwart, omgeving Bentheim/Gildehaus (veel gebruikt voor laat-middeleeuwse kerken in Oosten en Noorden des lands, later ook veel in Westen; romaanse doopvonten) zie Keppelstok nr. 62, Juni 2001

STICHTINGSNIEUWS

Bericht van de Emmakade

Beste lezers van de Keppelstok!

Per 15 september 2006 heeft het bestuur van de Stichting Alde Fryske Tsjerken mij benoemd tot directeur.

Daarmee is een eind gekomen aan een lang “stadhouderloos” tijdperk van het bureau van de Stichting. Sta mij toe eenmalig van deze kolommen gebruik te maken om iets over mezelf te vertellen.

Zoals mijn naam verraad: een zuidelijke Hollander. Geboren (1959) en getogen in Wassenaar maar met familiewortels in Zeeuws-Vlaanderen. Sinds 1998 woon ik met mijn vrouw in Franeker, een import-Fries dus! Na de middelbare school combineerde ik studie (Bestuursambtenaar) met werk op de afdeling Algemene Zaken van het gemeentehuis van Lisse. Na zes jaar stapte ik over naar het bedrijfsleven: ik trad in dienst bij vliegtuigenfabriek Fokker op Schiphol. Eind 1995 sneuvelde mijn baan in de laatste reorganisatie voor het faillissement in 1996.

Ik startte door als “ZZP’er” (zelfstandige zonder personeel) onder de bedrijfsnaam Take care. Ik heb 22 MKB-bedrijven bijgestaan bij ISO kwaliteitscertificatie. Daarbij kon ik vaak samenwerken met de Holland Consulting Group, een fantastisch organisatieadviesbureau uit Amsterdam.

In 1997 leverde ik als mede-initiatiefnemer van de Fokker Heritage Trust een bijdrage aan het behoud van het Fokkererfgoed. De interesse daarin ontstond tijdens de Fokkerjaren toen we met een groep medewerkers de oudste Fokker F27 Friendship kochten en restaureerden. In die tijd bekleedde ik een bestuursfunctie in de Nationale Federatie Historische Luchtvaart. Recent was ik 6 jaar bestuurslid van de stichting Mobiele Collectie Nederland. In 1997 raakte ik als freelancer betrokken bij de ontwikkeling van het Nationaal-Luchtvaartthemapark Aviodrome in Lelystad. Het freelance-verband werd in

2001 omgezet in een vaste aanstelling. Aanvankelijk als lid van het bouwteam en sinds de opening van het themapark in 2003 als hoofd van het documentatiecentrum en als collectiemanager. Ik ben zeer trots op mijn bijdrage aan de realisatie van een exacte replica van het stationsgebouw van Schiphol anno 1928 als huisvesting van het documentatiecentrum.

De toenemende tijdsdruk van het dagelijkse woonwerkverkeer, de wens om niet alleen in Friesland te wonen maar er ook (aan) te werken én het standpunt dat er in de wereld meer te bewaren valt dan oude vliegtuigen alleen, deden mij zoeken naar een baan in bij voorkeur de Friese monumentenzorg. En dan bij voorkeur een betrekking waarin beleid maken en “handen aan de ploeg” elkaar in evenwicht zouden houden. De vacature van de Stichting Alde Fryske Tsjerken kwam als lot uit de loterij! Wat ga ik de komende tijd doen? Om te beginnen samen met het Bureau de stichtingdoelen ondersteunen. Medewerkers Rikst de Boer, Klaes Sytsma en Katinka Grijpstra hebben onder leiding van diverse bestuursleden

de afgelopen tijd het schip op koers gehouden. Maar er zijn zeker zaken die nog beter en efficiënter kunnen. De komende tijd gaan we gezamenlijk een professionaliseringslag doorvoeren. Daarnaast ga ik me bezig houden met het werven van fondsen en donateurs en het onderhouden van contacten met de Plaatselijke Commissies rond onze 35 kerken.

Ik verwacht veel van de website als gereedschap om in brede(re) kring interesse voor ons werk te wekken. In de nabije toekomst starten we met de bouw van een digitaal register met o.m. bouw- en geschiedkundige beschrijvingen van onze kerken. Ik hoop onze kerken ook meer in landschappelijk perspectief te plaatsen door relaties te leggen met de cultuurkaart van Fryslân en toeristische projecten zoals Rust, Ruimte & Religie.

Sinds ik in Fryslân woon zie ik het landschap in hoog tempo veranderen. Her en der verrijzen windturbines en glastuinbouwcomplexen. De klassieke boerderijen verliezen hun functie en worden woonhuis of whiskyschuur. Er ontstaan nieuwbouwwijken die schril afsteken tegen de oude kernen. Niet allemaal even mooi wat mij betreft. Maar we moeten niet proberen deze provincie als een vooroorlogs Arcadia te bewaren. Ontwikkelen moet kunnen, maar: waakzaamheid is geboden! Ingrijpende landschappelijke ontwikkelingen zijn alleen acceptabel als ze tot stand komen na zorgvuldige afweging tussen economische en culturele belangen én met inachtneming van landschappelijke waarden. In dat kader hoop ik in mijn nieuwe functie bij te dragen aan (initiatieven tot) beleid- en besluitvorming.

Het behoud van kerken kan niet zonder de zorg voor het omringende landschap. Ik stel mij dan ook veel voor van de toenemende samenwerking binnen het Monuminten-hûs met de Stichting Steunpunt Monumentenzorg Fryslân, de Stichting Behoud Kerkelijke Gebouwen in Friesland, de Stichting Monumentenwacht Fryslân en andere monumentenstichtingen zoals de Fryske Mole en Heemschut. Maar ook met organisaties als het Fryske Gea en de Stichting Doarpswurk en met het Project Belvédère moeten de banden worden aangehaald.

Als ik - door het beschikbaar stellen van mijn tijd en energie én met het stimuleren van creatief gebruik - een aantal Friese kerken voor het nageslacht mag helpen bewaren, dan is dat een mooie bijdrage aan het behoud van de Friese cultuur.

Bestaat er in mijn leven nog iets meer dan de zorg voor de Fryske Tsjerken? Zeker! Ik ben een enthousiast lezer en dan vooral van boeken uit eigen kast. Ergo: het verzamelen van boeken zit me in het bloed (bij het lezen overigens graag een glas ouwe jenever..).

Veel tijd gaat zitten in een klassieke Alfa Romeo en een Zweeds motorbootje uit de vijftiger jaren. Beide zijn momenteel in restauratie en moeten in 2007 de weg c.q. het water weer op. Mijn vrouw en ik hebben twee katten en zijn gek met de tuin en het buitenleven.

Beste lezers, ik verwacht dat deze inkijk in mijn persoonlijke leven eenmalig zal zijn. Eenmalig in de zin dat ik in het vervolg streef naar tweerichtingsverkeer met U.

Ik heb uw steun en deskundigheid hard nodig en ik zal er regelmatig een beroep op doen.

Omgekeerd zit ik hier ook om úw wensen door te voeren in het werk van de Stichting. U kunt mij daarvoor op maandag, dinsdag en donderdag bereiken op het kantoor aan de Emmakade in Leeuwarden. Graag tot ziens!

Michael Zwartelé.

Donateursbijeenkomst op zaterdag 21 oktober 2006

Op 21 oktober troffen meer dan 70 donateurs van de Stichting elkaar in de RK kerk van Reahûs. Reahûs ligt aan de Slachte in de driehoek Bolsward – Sneek – Wommels/Easterein. Voorzitter Jan Kersbergen gaf hun inzage in de ontwikkelingen in 2006 en introduceerde de nieuwe directeur. Oud-bestuurslid Pastoor Leo van Ulden hield een boeiende rede: “Neogotiek, oud en toch nieuw.” De kerk van Reahûs is hiervan een schoolvoorbeeld. De neogotiek wordt vaak geassocieerd met de

gotische stijl van bouwen uit de Middeleeuwen. Een namaakstijl. De neogotiek is echter veel moderner en origineler dan velen denken. De grote bouwmeester van deze stijl is Pierre Cuypers. Hij is onder andere de ontwerper van het Centraal Station en het Rijksmuseum te Amsterdam. Cuypers en één van zijn leerlingen hebben de meeste Katholieke kerken in Fryslân gebouwd. Deze kerken pasten qua moderniteit in de tijd waarin ze zijn ontstaan.

De rooms-katholieke Martinuskerk te Reahûs is gebouwd in 1892 en ontworpen door Alfred Tepe, een leerling van Cuypers. De heer H.J. Brandsma wees de bezoekers op de bouwkundige en kunstzinnige details van de kerk. De presentaties werden onderbroken door een orgelconcert door J. Zonderland en twee prima uitvoeringen van het koor Fjouwerlûd. De bijeenkomst werd om 17.00 uur gesloten. Allen die hebben bijgedragen aan het welslagen van deze middag: heel hartelijk bedankt!

Restauratie

De kerk van **Boer** is in de zomer “bezemschoon” opgeleverd door de huurder. Medio oktober is van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een positieve beschikking ontvangen op ons verzoek om subsidie. De totale begroting van de restauratie bedraagt € 545.000,-. Daarvan is € 473.462,- door de RDMz “subsidiabel” verklaard, wat in gewoon Nederlands betekent dat de overheid 70% van dat bedrag ofwel € 331.423,- bij wil dragen aan ons project. Het financiële schema ziet er medio 2006 als volgt uit:

Totale restauratiekosten:	€ 545.000,-
Aanleg nutsvoorzieningen, CV, keuken en toiletten (niet subsidiabel):	<u>-€65.000,-</u>
Subsidiabele kosten:	<u>€480.000,-</u>

Boer

Rijkssubsidie BRRM (70% van subsidiabele kosten):	-€336.000,-
Blijft over:	<u>€209.000,-</u>
Provinciale bijdrage (indicatief):	-€21.000,-
Bijdrage donateurs (stand 17 oktober 2006):	-€26.000,-
Eigen bijdrage Stichting Alde Fryske Tsjerken (10%)	<u>-€19.000,-</u>
Totaal nog te vinden fondsen:	<u>€143.000,-</u>

Om het resterende bedrag boven tafel te krijgen, doen wij deze winter een beroep op fondsen, instellingen, bedrijven en particulieren om een bijdrage te storten op bankrekening 29.81.00.703 t.n.v. de Stichting Alde Fryske Tsjerken onder vermelding van "restauratie Boer". Inmiddels is er een Plaatselijke Commissie in het leven geroepen onder leiding van de heer K. Hoek. De commissieleden die na de restauratie het beheer over de kerk gaan voeren, spannen zich nu in om lokaal de handen op elkaar en de beurzen open te krijgen. Een wervingsbrochure is inmiddels plaatselijk verspreid.

In september is de restauratie van de toren van **Jorwert** afgerond. De samenwerking tussen architect Jelle de Jong, bouwbedrijf De Jong b.v. uit Workum en het bureau van onze Stichting heeft opnieuw geleid tot goed resultaat, binnen planning en binnen de begroting. De Jorwerters hebben te kennen gegeven dat ze zich nu gaan richten op het herstel van het orgel. De Stichting steunt dat initiatief van harte.

In **Allingawier** werden de scheuren in de toren door de aannemer zorgvuldig gedicht.

De terp van **Hegebeintum** blijft de gemoederen bezig houden. Rond 1900 is daar, zoals van zoveel terpen in Fryslân, terpaarde afgegraven (de kunstmest van de 19e eeuw). Door die afgravingen (wie Hegebeintum kent, weet hoe steil het overgebleven stuk van de terp is) is de stevigheid van de terp aangetast en zakt hij langzaam in. Dat proces wordt versterkt door het inklinken van de terp door de daling van het grondwaterniveau.

Door deze processen, die ook nog eens onregelmatig door de terp heen plaatsvinden, zakt de kerk scheef weg. Het risico bestaat dat de toren uiteindelijk van het schip afscheurt.

De Provincie beraadt zich momenteel op de mogelijkheden om met baggerslib (waarvan Nederland nogal een overschot heeft) terpen terug te brengen in hun oude omvang. Gezien de zorgwekkende situatie van de kerk vindt de Stichting dat een interessante optie. Een terptransplantatie zou de stevigheid weer terug kunnen bren-

Boer

gen en daarmee de verzakking tegengaan, maar heeft ook forse gevolgen voor de omwonenden, het omliggende landschap en het archeologisch erfgoed onder de terp. We gaan dus ook niet over één nacht ijs en voeren voorlopig alleen overleg met de Provincie, de Provinciaal Archeoloog en adviseurs op gebied van landschaps-, natuur- en milieubeheer. Wordt vervolgd!

Gezocht

Het Bureau roept vrijwilligers op die willen helpen met de ontwikkeling van een documentatiecentrum.

De belangrijkste taken zijn:

- ontwikkeling van een ordeningssysteem voor archief, bibliotheek en beeldbank;
- ordening van de documentaire collectie;
- digitalisering van archiefstukken en foto's;
- verrichten van (zo mogelijk wetenschappelijk verantwoord) onderzoek, en
- publiceren (artikelen en boeken).

Kennis van het werkveld, een hoge mate van zelfstandigheid, ervaring met geautomatiseerde systemen en vooral een creatieve inslag zijn vereisten.

Reacties worden ingewacht op m.zwartele@aldefrysketsjerken.nl

Boer

Kerkovernames

Er dienen zich twee kerken aan voor overname. Het bestuur heeft in 2006 gesprekken gevoerd met de rentmeesters van **Foudgum** en **Piaam**. Inmiddels zijn gesprekken gaande over de meegeefsommen en de installatie van Plaatselijke Commissies (Foudgum) voor het toekomstig beheer.

Nieuws van de Plaatselijke Commissies

Er zijn initiatieven ontplooid in **Ginum** om het beheer van de kerk op te pakken na het vertrek van kunstenaar Gerrit Terpstra. Of Ginnum een heel eigen commissie krijgt of dat een combinatie wordt gezocht met de commissie van Lichtaard is nog onderwerp van gesprek.

Ook uit **Ter Idzard** komen goede berichten. Weliswaar voortkomend uit de deplorabele staat van het kerkje daar, is het toch goed te melden dat er weer een Plaatselijke Commissie is ontstaan. Deze commissie is met het bestuur in overleg over de fondsenwerving voor de broodnodige restauratie van de kerk. Geprobeerd wordt om de kerk zo snel mogelijk wind- en waterdicht te maken zodat het verval wordt gestopt. De complete restauratie wordt pas mogelijk in 2011, als de zgn. BRIM-regeling van kracht wordt. Op 1 november is de Plaatselijke Commissie van **Britswert** geïnstalleerd door het bestuur.

Slotakkoord

Wij raden u van harte aan om de komende winter langs de kerk van Boer te rijden. Laat de situatie op u inwerken zodat u zich, als de kerk er straks weer prachtig bijstaat, herinnert waarom het werk van onze Stichting zo broodnodig is voor het behoud van het Frysk Erfgoed!

Van de Excursiecommissie

1. Terugblik excursie 7 oktober 2006

We vragen ons wel eens af wat het gunstigste weer is voor een excursie maar die vraag is moeilijk te beantwoorden. We hadden deze zaterdagmiddag niet te klagen, dat mooie winderige weer past goed bij de omgeving waar we waren. Drie bijzondere kerken in een omgeving met grote verscheidenheid. We hadden een goed bezochte excursie; ook in de bussen konden we mensen verwelkomen die voor het eerst aanwezig waren. En bij terugkeer in Leeuwarden waren de deelnemers heel positief. Sommige dingen heb je niet in de hand. Dat is ook het geval met geluidsinstallaties. Het is nog wel eens moeilijk voor de inleiders om zich goed verstaanbaar te maken, vooral jammer voor mensen met gehoorproblemen, maar we blijven ons best doen.

Aan het eind van de excursie hebben we afscheid genomen van Gré Yedema als lid van de excursiecommissie. Vanaf 1983 was zij lid en zij heeft als zodanig vele kerkinleidingen gehouden, 23 jaar lang. Zij voelde zich zeer betrokken bij het wel en wee van onze kerken maar ook daarbuiten heeft zij een grote belangstelling op cultureel en historisch gebied. Dat blijkt ook uit haar schriftelijke bijdragen o.a. aan de Keppelstok en Monument van de Maand. Zij is altijd een zeer gewaardeerd lid van onze commissie geweest, niet alleen als deskundige maar ook als mens. Wij hopen Gré Yedema terug te zien als deelnemer aan onze excursies.

2. Voorjaarsexcursie 17 maart 2007

Opnieuw zullen we het noorden van Fryslân bezoeken en wel het uiterste Noordoosten, naar noordelijk Oostergo, de gemeente Dongeradeel. Een gebied met veel ruimte en fraaie terpdorpen. Een gebied waarin oude landschapsstructuren, uit de tijd van ontstaan, nog steeds zijn te herkennen.

We gaan drie kerken bezoeken in de plaatsen Morra, Anjum en Paesens.

Morra is een klein terpdorp met de kerk enigszins buiten

Anjum

het centrum. Anjum is het grootste dorp van de voormalige gemeente Oostdongeradeel en ook hier vinden we de kerk buiten het centrum. Het dorp Paesens en het aangrenzende Moddergat kennen een geheel andere structuur. Waar de visserij een belangrijke bron van inkomsten was ligt de bebouwing als een lint langs de zeedijk en daar, vlak bij de dijk, vinden we de te bezoeken kerk. In Moddergat zijn een aantal fiskershûskes bewaard gebleven die nu dienst doen als museum. Iets buiten Moddergat, richting Nes, vindt u de voormalige garnalenfabriek die ook behouden is en waar men een aak (een model schip waar eertijds mee gevist werd) aan het bouwen is.

Op de dijk het monument dat herinnert aan de ramp die in 1883 plaatsvond en waarbij 83 van de 109 vissers de dood vonden. De leeftijden op het monument geven aan dat jonge kinderen en ouden van dagen mee de zee op moesten vanwege de verdiensten. Durk van der Ploeg heeft een boek geschreven met deze ramp als onderwerp:

‘Foarby it Boarkumer fjoer’. De titel geeft aan dat er toen gevist werd ten noorden van Borkum en Juist.

Tijdens de inleiding in de kerk zult u zeker ook horen over deze ramp.

Tip: let u eens op de windwijzers van de drie kerken om de verschillen te ontdekken.

De kerk van **Morra** is in de 16e eeuw gewijd aan Johannes de evangelist en heeft een rijke 13e eeuwse architectuur; er was mogelijk een band met klooster Mariëngaarde. In 1843 werd de toren afgebroken en bouwde men een nieuwe westgevel met dakruiter. De kerk heeft enige romano-gotische kenmerken. Het muurwerk is afgesloten door verschillende lijsten: kwartbol, zaagtand, muizentand en rondboogfries. Een gebouw met interessante architectuur.

Ook de binnenkant heeft het nodige te bieden o.a. twee in de muur gemetselde zerken, preekstoel met doophek, drie herenbanken en een epitaaf voor Wopke van Scheltema en Frouck Roorda. De orgelbalustrade en de orgelkas zijn versierd met lofwerk in Lodewijk 14e stijl. Het orgel is gebouwd door J.M. Schwartzburg in 1740.

Anjum was het grootste dorp in de toenmalige gemeente Oostdongeradeel en dat geldt ook voor de kerk als gebouw waar veel te bewonderen is. De kerk, gewijd aan de heilige Michaël is rond 1100 gebouwd van tufsteen. Later is de kerk naar het zuiden en oosten vergroot. Van de tufsteen van de romaanse kerk is het nodige nog te zien aan de toren en aan de westzijde van de kerk. Het is interessant om eens rond de kerk te lopen om sporen op het muurwerk te bekijken, (dat geldt eigenlijk altijd wel). In 1681 is het bovenste deel van de toren ingestort en daarna op de huidige wijze weer opgebouwd. Het lijkt alsof de toren in de kerk is gebouwd maar dat is niet zo. De zijruimten naast de toren bevatten kapellen die naar drie zijden, waaronder het schip, geopend waren en waar heiligen werden vereerd. In de noordelijke ruimte onder de toren is nog het hûnegat

(hondengat) aanwezig waar gevangenen werden opgesloten. In de kerk het mooist bewaard gebleven sacramentshuis in Friesland, fraaie herenbanken waarvan twee overhuifd, tweeëntwintig banken met spijlenfriezen en knoppen, een mooie preekstoel.

Paesens bezit de eenvoudigste kerk van de drie. De kerk, gebouwd in de 13e eeuw, is gewijd aan de heilige Antonius en heeft een eenbeukig schip met een rond gesloten koor, aan de bovenzijde uitgekraagd. De houten dakruiter met leien bekleed en op houten staanders, die een eerdere toren vervangt, is uit 1792. De kerk is toen ook iets verlengd naar het westen. Het koor is in een latere fase tegen het schip gebouwd. Het interieur is eenvoudig; de preekstoel is uit de 19e eeuw. In de kerk een korfbogig houten gewelf op een verbrede voorlijst. De kerk heeft een prachtige ligging, bijna tegen de waddendijk gelegen. Wie de dijk beklimt zal, bij goed weer Schiermonnikoog kunnen zien liggen en heeft een mooi uitzicht over de wadden en de Peazemerlannen. Iets ten zuiden van het dorp korenmolen de Hond uit 1861.

3. Organisatie

De bussen vertrekken van het NS station te **LEEWARDEN** om 12.00 uur en proberen daar ongeveer 17.15 uur weer terug te zijn. Onze bussen zullen een plek zoeken iets verder dan waar de lijnbussen staan: aan de voorzijde het station verlaten en dan naar links lopen.

De kosten bedragen **€ 12.00 per persoon**. Behalve informatie over het gebied waar u doorheen rijdt en de deskundige inleidingen in de kerken, ontvangt u een envelop met beschrijvingen van de kerken, die we bezoeken. Inschrijving van de excursie vindt plaats bij ontvangst van genoemd bedrag op **postrekening 36 90 669** t.n.v. de excursiecommissie Alde Fryske Tsjerken te

Leeuwarden onder vermelding van **voorjaarsexcursie**. Ook graag het aantal personen vermelden.

Busdeelnemers die van tevoren de kerkbeschrijvingen wensen te ontvangen betalen € 12.75 per persoon in plaats van € 12.00.

U ontvangt geen bevestigingsbericht, uw betalingsbewijs is ook uw bewijs van inschrijving. U kunt inschrijven tot **zaterdag 24 februari**, dan dient uw betaling binnen te zijn, dit met het oog op het huren van de bussen. Daarna loopt u het risico, dat u niet meer met de bus mee kunt.

Het is ook mogelijk om een envelop met beschrijvingen toegestuurd te krijgen. Deze ontvangt u na overmaking van € 3.75 (beschrijving van de kerken + portokosten).

Van de bezoekers met eigen vervoer wordt verwacht dat zij in één van de kerken een envelop voor € 3.00 kopen. Dat geldt als toegangsbewijs. **Een echtpaar betaalt dus tweemaal dat bedrag**. Deze bedragen gelden om in de kosten van zo'n dag te voorzien. Het komt voor, dat in de ene kerk de enveloppen met beschrijving op zijn. Het is moeilijk om vooraf te beoordelen in welke kerk de meeste beschrijvingen verkocht zullen worden. Wij verwachten, dat u dan in een volgende kerk de envelop met beschrijvingen koopt. Wij hopen u op 17 maart te ontmoeten om met elkaar een goede excursie te hebben.

Namens de excursiecommissie, Minze Postma.

Errata

Keppelstok 72, Juni 2006, pag. 18 v.v.

De interviews met de aftredende en inkomende bestuursleden zijn van de hand van mevrouw Jelma Knol.

Daarvoor zijn we haar zeer erkentelijk!

Fulda, graftombe Bonifatius

Colofon:

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Publicatie nummer 73 December 2006

De Keppelstok is een informatief blad over monumentale kerken in Fryslân

Herkomst van de afbeeldingen

Streekmuseum Het Admiralliteitshuis,

Dokkum: 4, 5, 12^{li}, 23

Archief S.A.F.T.: 33, 34, 35

H. Algra: 6re, 7^{li}, 12re

W.A. Bangma: 2, 14, 16, 20, 39

M. Postma: 36, 37

C.D.-Rom 2004, De Rode 3-d: 750 jaar
gotische Dom in Utrecht: 9

o.r.v. drs. W. Boersma e.a.: "Groningen 1940":
11re

o.r.v. drs. J.R.M. Magdelijns e.a.: "Het Kapittel
van Lebuiinus in Deventer": 22^{li}

A. Slinger e.a.: "Natuursteen in Monumenten",
R.D.M.Z.: 30

Druk: Grafisch Bedrijf Hellinga B.V.
Leeuwarden

*De Redaktie wenst U
gezegende feestdagen
en een prettige
jaarwisseling
folle lok en seine!*

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Postbus 137
8900 AC Leeuwarden
Emmakade 59
Telefoon (058) 213 96 66
E-mail: info@aldefrysketsjerken.nl
www.aldefrysketsjerken.nl